

ชาติบ้าง รมรงศ์ให้เลิกละยาเสพติดบ้าง ทำวัดให้เป็นสถานสงเคราะห์ผู้สูงอายุบ้างและล่าสุดก็คือ ร่วมโครงการ "ไทยช่วยไทย" " เพื่อฟื้นฟูเศรษฐกิจของประเทศ เป็นต้น

ส่วนที่ขาดหายไปจากพุทธศาสนา

ความเปลี่ยนแปลงในเชิงโครงสร้างและความสัมพันธ์ดังกล่าว มีผลในทางบั่นทอนความเข้มแข็งของคณะสงฆ์โดยรวม จริงอยู่คณะสงฆ์ในฐานะที่เป็นองค์กรระดับชาตินั้นไม่เคยมีอิสระ หรือแสดงความเข้มแข็งของตนเองมาเลยตั้งแต่ต้น (อำนาจที่แสดงออกมานั้น หากไม่เป็นเรื่องของบารมีเฉพาะบุคคล เช่น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ก็มักเป็นอำนาจที่หยิบยืมมาจากรัฐมากกว่า) แต่ถ้าหากพูดถึงคณะสงฆ์ในฐานะที่เป็นหน่วยรวมของชุมชนสงฆ์ในท้องถิ่นต่าง ๆ ซึ่งปกครองตัวเองหรือดูแลกันเอง ในขอบเขตของพระธรรมวินัยและจารีตประเพณีท้องถิ่นซึ่งผสมผสานกันมาแต่ต่างกันไปแล้ว กล่าวได้ว่าคณะสงฆ์ที่ผ่านมามีความสามารถในการเป็นผู้นำของชุมชนและศฤง์ศได้มากกว่าคณะสงฆ์ยุคใหม่ การที่พระสงฆ์ทั่วประเทศถูกทำให้ต้องขึ้นตรงต่อส่วนกลาง ซึ่งมีมหาเถรสมาคมเป็นเสมือนตัวแทนของรัฐ โดยมีระบบสมณศักดิ์เป็นรางวัลและอำนาจตามพระราชบัญญัติสงฆ์เป็นบทลงโทษ ทำให้พระสงฆ์มุ่งสนองตอบนโยบายและความต้องการของส่วนกลางเป็นสำคัญและใส่ใจกับปัญหาและความต้องการของชุมชนน้อยลง นำไปสู่ความเหินห่างและเป็นอิสระจากการกำกับและสนับสนุนของชุมชนมากขึ้น ทำให้พระสงฆ์ขาดฐานรองรับที่มั่นคงในท้องถิ่น ผลก็คือคณะสงฆ์โดยรวมอ่อนแอลง จริงอยู่ความเป็นเอกภาพนั้นก่อให้เกิดพลัง แต่การทำและคิดอย่างเดียวกันโดยถูกกำหนดจากส่วนกลาง นอกจากจะนำไปสู่การละเลยความเป็นจริงของท้องถิ่นเฉพาะส่วนแล้ว ยังหมายถึงความสามารถในการสนองตอบความเปลี่ยนแปลงใหม่ ๆ ที่เกิดขึ้นได้อย่างมีประสิทธิภาพ เพราะไม่มีตัวอย่างหรือแนวทางที่หลากหลายพอจะให้เลือกใช้ได้ ในยามคับขัน ยิ่งส่วนกลางคือมหาเถรสมาคมพยายามยึดติดกับแบบแผนเดิม ๆ ด้วยแล้ว ก็เท่ากับนำพาคณะสงฆ์ทั้งหมดให้ฝืนสภาพความเปลี่ยนแปลง คงมีเพียงบางส่วนที่พยายามปรับปรุงเปลี่ยนแปลงไปตามโอกาสและกำลังที่มี ดังนั้น ความเป็นเอกภาพของคณะสงฆ์ที่เป็นมรดกตกทอดมาแต่สมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงหมายถึงความแข็งดิ่งตายตัว ไม่สามารถยืดหยุ่นได้อย่างเหมาะสม ต่อเมื่อส่วนกลางเริ่มคลายการควบคุม (จะเพราะอำนาจลดลงหรือเพราะไม่ใส่ใจก็แล้วแต่) ส่วนย่อย ๆ จึงพยายามหาทางฝ่าออก

" มติของมหาเถรสมาคมในการสนับสนุนโครงการ "ไทยช่วยไทย" มิได้เกิดจากความริเริ่มของกรรมการมหาเถรสมาคม หากเป็นไปตามข้อเสนอของรัฐบาล (ผ่านกรมการศาสนา) โดยระบุไว้อย่างชัดเจนว่า หากพระสงฆ์"จะได้แสดงออกซึ่งเมตตาในการกอบกู้ภาวะเศรษฐกิจของชาติในกรอบแห่งพระธรรมวินัยและระเบียบต่าง ๆ โดยการจัดทอดผ้าป่าเพื่อรวบรวมเงินและทรัพย์สิน มอบให้รัฐบาลนำไปสมทบทุนช่วยเหลือแก้ปัญหาเศรษฐกิจ ก็จะเป็นสาธารณสงเคราะห์ในยามคับขันที่เป็นรูปธรรม" (แถลงการณ์คณะสงฆ์ ๒๕๔๑) (เน้นโดยผู้เขียน)

ไปจากกรอบเดิม แต่ก็ยังเป็นแบบคนละทิศละทาง ยิ่งชุมชนไม่ได้ควบคุมกำกับอย่างแต่ก่อน ก็ง่ายที่จะแหวกออกไปจนเลยขอบเขต (ดังจะได้กล่าวต่อไป)

ความอ่อนแอของคณะสงฆ์ไม่ได้เป็นแค่เหตุปัจจัยเดียวเท่านั้นที่ทำให้พุทธศาสนาของไทยมีความอ่อนแอในปัจจุบัน ปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งได้แก่ความเปลี่ยนแปลงของตัวพุทธศาสนาเองในฐานะที่เป็นระบบความเชื่อและการปฏิบัติที่ยึดถือในสังคมไทยปัจจุบัน ซึ่งทำให้พุทธศาสนาในไทยมีลักษณะที่ขาดบูรณาการ ไม่เป็นองค์รวม จึงไม่สามารถตอบสนองความต้องการของผู้คนและเชื่อให้เกิดชีวิตที่ดีงามได้ ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเกิดขึ้นอย่างชัดเจนเมื่อกระแสความทันสมัยไหลบ่าเข้ามาในสังคมไทยในช่วงร้อยปีที่ผ่านมา

ความทันสมัยนั้น ตั้งอยู่บนกระบวนทัศน์และแบบแผนการปฏิบัติแบบแยกส่วน เช่นการแยกความรู้ออกจากคุณค่าและความรู้สึก (Mehdew: 25) แยกเหตุผลออกจากอารมณ์ แยกจิตออกจากวัตถุ แยกศาสตร์ออกจากศิลปะ เข้าถึงความเป็นจริงด้วยการแยกออกเป็นส่วน ๆ ที่เรียกว่าการวิเคราะห์ และแก้ปัญหาด้วยการแยกตามความชำนาญเฉพาะทาง ซึ่งนำไปสู่การแบ่งวิชาการและสถาบันออกเป็นส่วน ๆ เช่นแยกความจริงทางวัตถุออกเป็นฟิสิกส์ ชีววิทยา เคมี แยกความจริงทางสังคมออกเป็น เศรษฐกิจการเมือง วัฒนธรรม จิตวิทยา ศาสนา โดยให้แต่ละหน่วยงาน (คณะ ภาควิชา กรม กระทรวง) ดูแลเฉพาะเรื่องไป ความคิดเช่นนี้เองเมื่อแปรมาเป็นนโยบายและการจัดการของรัฐ ไม่ว่าในทางเศรษฐกิจ การศึกษา สิ่งแวดล้อม สาธารณสุข และศาสนา ส่งผลให้เกิดการจัดการที่แยกกันเป็นส่วน ๆ เช่น แยกป่าออกจากชุมชน รวมทั้งเกิดการจัดตั้งสถาบันเฉพาะทางเพื่อดูแลกิจการต่าง ๆ อย่างเป็นเอกเทศจากกัน เช่น โรงพยาบาล โรงเรียน สถานสงเคราะห์ สถานีตำรวจ เทศบาล ฯลฯ ปรากฏการณ์ดังกล่าวไม่ได้หมายถึงการแยกสถาบันหรือกิจการทางโลกออกจากกันเท่านั้น หากสถาบันเหล่านี้ยังถูกแยกออกจากศาสนาด้วย อาทิ การแยกการศึกษาออกจากวัด

กระบวนทัศน์และวิธีปฏิบัติแบบสมัยใหม่ดังกล่าว เมื่อผ่านเข้ามาทางระบบการศึกษาสมัยใหม่ ทั้งที่จัดโดยรัฐและคณะสงฆ์ รวมทั้งที่แพร่เข้ามาทางสถาบันหรือกิจการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คน ย่อมทำให้การมองโลกแบบแยกส่วนมีอิทธิพลอย่างมากต่อทัศนคติของผู้คนในด้านต่าง ๆ รวมทั้งในทางพุทธศาสนา ผลที่ตามมาคือพุทธศาสนาถูกแยกออกเป็นส่วน ๆ มากขึ้น จนเกิดเป็น "ขั้ว" (dichotomy) ในลักษณะต่าง ๆ ขึ้นมา ซึ่งสามารถสรุปได้ดังนี้

ก.โลกกับธรรม,มรณวาสกับพระ

พุทธศาสนาแต่ดั้งเดิมนั้น ไม่ว่าจะโดยหลักธรรมหรือโดยประเพณี ไม่ได้แยกสิ่งที่เรียกว่า "โลก" กับ "ธรรม" ออกจากกันอย่างชัดเจน หลักธรรมในพุทธศาสนาไม่ได้มีแต่เรื่องทำจิตให้พ้นทุกข์อย่างเดียว หากยังครอบคลุมถึงเรื่อง "ทางโลก" อาทิ การประกอบอาชีพ (เช่น สัมมาอาชีวะ) การใช้จ่ายทรัพย์ (เช่น โภควิภาค ๔) ไปจนถึงการปกครองเพื่อให้เกิดสังคมที่สงบสุข (เช่น จักรวรรดิวัตร) การปฏิบัติธรรมใน

ชั้นฝึกจิตหรือทำสมาธิภาวนานั้น ต้องอาศัยปัจจัยทางโลก เช่น อาหาร ที่อยู่อันสงบวิเวก ฉันทะ การทำมาหากินไปจนถึงการปกครองซึ่งถือว่าเป็นเรื่องทางโลก ก็จำเป็นต้องมีธรรมเข้าไปกำกับเพื่อให้เกิดความสงบสุขในชีวิตรและสังคม ฉะนั้น โดยที่ในจุดหมายในขั้นสุดท้ายของกิจกรรมทางโลกนั้นก็ต้องเป็นไปเพื่อความเจริญของงามของธรรมด้วย

ด้วยเหตุนี้เองเมื่อพระเจ้าอโศกมหาราชทรงจัดให้มีการปลูกสวน ปลูกป่า ขุดแหล่งน้ำ ทำถนนหนทาง และสร้างศาลาพักคนเดินทางทั่วราชอาณาจักร กิจกรรมทางโลกเหล่านี้พระองค์ไม่ได้มีจุดประสงค์เพียงเพื่อบำบัดทุกข์บำรุงสุขประชาชนเท่านั้น หากยังทรงมุ่งหวังยิ่งกว่านั้น คือ "เพื่อให้ประชาชนทั้งหลายประพฤติปฏิบัติตามธรรม" ดังปรากฏเป็นหลักฐานในศิลาจารึกของพระองค์^๔

ในทางประเพณี สังคมไทยก็ไม่ได้แยกโลกออกจากธรรมอย่างชัดเจน ถือกันว่าหน้าที่ของผู้ปกครองโดยเฉพาะพระมหากษัตริย์ ไม่ใช่มีแค่บำบัดทุกข์ บำรุงสุขเท่านั้น หากยังจะต้องอุปถัมภ์ศาสนา และมดุงศีลธรรมของราษฎร โดยรวมถึงการเป็นแบบอย่างด้านการประพฤติธรรมด้วย และสามารถสั่งสอนธรรมแก่ราษฎรได้ด้วย ด้วยคตินิยมเช่นนี้ จึงมีบันทึกในพระราชพงศาวดารว่า พระเจ้าทรงธรรม "เสด็จออกบอกหนังสือพระภิกษุสามเณร ที่พระที่นั่งจอมทองสามหลังเนื่อง ๆ" (อ้างใน ป.อ.ปยุตโต ๒๕๒๙: ๓๓) ในทำนองเดียวกัน เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกขึ้นครองราชย์ นอกจากทรงมีพระปณิธานทำนุบำรุงให้ราษฎรตั้งอยู่ในศีลแล้ว ยังทรงมีพระประสงค์ให้ราษฎรได้เข้าถึงอุดมคติสูงสุดของพุทธศาสนา คือพระนิพพานเลยทีเดียว

ส่วนพระสงฆ์โดยประเพณีก็ไม่ได้สอนธรรมอย่างเดียว หากยังมีบทบาทในทางโลก เช่น สอนวิชาช่างสมุนไพร สร้างสรรค์ศิลปวรรณคดี เป็นผู้ดำเนินการพัฒนาชุมชน ขุดบ่อน้ำ ทำทาง สร้างสะพาน และเป็นผู้ไกลเกลี่ยระงับความขัดแย้งในหมู่บ้าน เป็นต้น วัดจึงมิใช่สถานอบรมสั่งสอนศีลธรรมจรรยา และประกอบพิธีกรรมเท่านั้น หากยังเป็นสถาบันทางสังคมแบบอเนกประสงค์ พระธรรมปิฎกได้สรุปบทบาท"ทางโลก"ของวัดว่าเป็นทั้งสถานศึกษา สถานสงเคราะห์ สถานพยาบาล ที่พักคนเดินทาง สโมสรที่ชาวบ้านมาพบปะสังสรรค์ สถานบันเทิง ที่ไกลเกลี่ยข้อพิพาท ศูนย์กลางศิลปวัฒนธรรม คลังพัสดุ ศูนย์กลางการบริหารหรือการปกครอง (ป.อ.ปยุตโต ๒๕๒๙: ๒๐๕-๒๐๗) กล่าวอีกนัยหนึ่งขณะที่พระมหากษัตริย์ในอุดมคติ (ธรรมราชา) มีฐานะเป็นผู้นำในทางธรรมด้วยนั้น พระสงฆ์ที่ชาวบ้านเคารพสักการะก็มีบทบาทเป็นผู้นำในทางโลกอีกโฉดหนึ่ง

^๔ ข้อความในจารึกอโศก มีดังนี้ "ตามถนนหนทาง ข้าได้ให้ปลูกต้นไม้ขึ้นไว้ เพื่อเป็นร่มเงาแก่สัตว์และมนุษย์ทั้งหลาย ให้ปลูกสวนมะม่วง ให้ขุดบ่อน้ำไว้ทุกระยะครั้งไครศะ(ประมาณ ๒ กม.)ให้สร้างที่พักคนเดินทาง และให้สร้างอ่างเก็บน้ำจำนวนมากไว้ในที่ต่างๆ... ที่ข้าได้มาทำการเช่นนี้ก็ด้วยความมุ่งหมายข้อนี้ คือ เพื่อให้ประชาชนทั้งหลายประพฤติปฏิบัติตามธรรม"(อ้างใน ป.อ.ปยุตโต ๒๕๔๒ ก: ๓๑๓)

แต่"โลก"และ"ธรรม"ถูกแยกขาดจากกันอย่างชัดเจนในสังคมสมัยใหม่ การดึงเอาการศึกษาสำหรับประชาชนให้ไปอยู่นอกกำแพงวัดในสมัยรัชกาลที่ ๖ เป็นจุดเริ่มต้นของการดึงบทบาททาง"โลก" แทบทั้งหมดออกจากมือของพระสงฆ์ จนในที่สุดพระสงฆ์ถูกตีกรอบหรือหดยบทบาทให้เหลือเพียงเรื่องทาง"ธรรม"ล้วน ๆ ได้แก่ การศึกษา ปฏิบัติ และสอนธรรมะกับประกอบศาสนพิธีเท่านั้น วิชาที่เรียนในวัดเหลือแต่เรื่องปริยัติธรรมล้วน ๆ สำหรับผู้ครองเพศสมณะอย่างเดียว ยากที่จะโยงเข้ากับชีวิตประจำวันของชาวบ้านได้ ส่วนวิชาการสมัยใหม่นั้น เนื่องจากถูกมองว่าเป็น"วิชาทางโลก" "ซึ่งมีนัยส่อไปทาง"ติรัจฉานวิชา" ก็ถูกห้ามไม่ให้สอนในวัดอยู่เป็นเวลานาน จนสมัยหนึ่งภาษาอังกฤษกลายเป็นวิชาที่พระต้องแอบเรียนกันโดยเฉพาะที่วัดมหาธาตุ ฯ ในยุคสมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารี) มีใบที่จะต้องกล่าวถึงวิชาอื่น ๆ ทั้ง ๆ ที่แต่ก่อนการเรียนวิชาทางโลกเป็นเรื่องธรรมดาสำหรับพระ และเป็นความรู้ที่ใช้สอนแนะนำญาติโยมด้วย เป็นแต่วิชาเหล่านั้นเป็นวิชาการสมัยเก่าที่ไม่ได้มาจากตะวันตก เช่น โหราศาสตร์ แพทยศาสตร์ และจักรวาลวิทยา

ทัศนคติที่แยกโลกออกจากธรรมมิได้มีอยู่เฉพาะในหมู่พระสงฆ์เท่านั้น สมราวาสโดยเฉพาะชนชั้นกลางที่ได้รับการศึกษาอย่างใหม่ ก็เห็นเช่นกันว่าหน้าที่ของพระสงฆ์ควรจำกัดอยู่แค่เรื่อง"ธรรมะ"เท่านั้น พระสงฆ์ถูกคาดหวังว่า มาบวชเพื่อละเรื่องทางโลก ดังนั้นสมราวาสจึงต่อต้านการที่พระสงฆ์จะเรียนวิชาการสมัยใหม่ ด้วยเห็นว่าไม่ใช่กิจของสงฆ์บ้าง กลัวว่าจะสึกบ้าง เป็นเหตุให้แนวความคิดเรื่องมหาวิทยาลัยสงฆ์ซึ่งเริ่มแต่รัชกาลที่ ๕ ต้องสะดุดหยุดอยู่ที่ในรัชกาลถัดมา แล้วก็ล้มลุกคลุกคลานมาโดยตลอด จนเพิ่งได้รับการยอมรับอย่างเป็นทางการเมื่อไม่นานมานี้เอง

ในขณะที่วัดจำกัดตัวเองอยู่ในฝ่าย "ธรรม" รัฐก็มองว่าตนเองอยู่ฝ่าย "โลก" จึงไม่ยอมที่จะเกี่ยวข้องกับ "ธรรม" การปกครองกลายเป็นเรื่องทางโลกล้วน ๆ ไม่มีมิติทางธรรมอีกต่อไป ทัศนคตินี้เห็นได้ชัดเมื่อรัฐบาลสมัยรัชกาลที่ ๖ ไม่สนใจเรื่องการศึกษาสำหรับพระเณรอีกต่อไป ปลดปล่อยให้เป็นเรื่องของคณะสงฆ์แต่ฝ่ายเดียว ถือว่าแบ่งหน้าที่กันอย่างเด็ดขาด โดยรัฐรับไปทำเฉพาะการศึกษาทางโลกหรือการศึกษาสำหรับประชาชนเท่านั้น แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงแสดงพระองค์ว่าเป็นผู้ใฝ่ธรรม ดังได้แสดง "เทศนาเสือป่า" แต่ก็เป็นบทบาทส่วนบุคคล ในส่วนของรัฐนั้นไม่ถือว่ารัฐมีภารกิจมุงดูศีลธรรมหรือพาคนให้พ้นทุกข์เข้าถึงนิพพานอย่างรัฐก่อนหน้านั้นอีกต่อไป จุดหมายของรัฐเป็นเรื่องทางโลกล้วน ๆ เห็นได้ชัดเมื่อจอมพลสฤษดิ์ ประกาศว่า "การพัฒนาเศรษฐกิจเป็นหัวใจของงานปฏิวัติทั้งหมด" และชูคำขวัญของรัฐบาล ยุคปฏิวัติว่า "ศึกษาดี มีเงินใช้ ไร้โรคพาให้สุขสมบูรณ์" รัฐจะเข้ามาเกี่ยวข้องกับเรื่องศาสนาหรือคณะสงฆ์ก็ด้วยเหตุผลเดียวคือเพื่อการพัฒนาหรือเพื่อความมั่นคงของประเทศ ยิ่งกว่าจะมีจุดหมายในทางธรรม เพราะฉะนั้นจึงไม่ถือว่าเป็นเรื่องเสียหายที่จะเข้ามา "ขอร้อง" ให้พระเลิกสอนหลักธรรมบางข้อ เพื่อประโยชน์ในทางโลก

การแยกโลกออกจากธรรมอย่างชัดเจนเช่นนี้ก่อให้เกิดผลตามมาคือ ธรรมะถูกแยกขาดจากชีวิตประจำวันของผู้คน การประกอบอาชีพและการทำมาหากินนั้นไม่จำเป็นต้องคำนึงถึงธรรมะก็ได้ จะ

เอาเปรียบลูกค้าหรือโกหกฉ้อโกงก็ยอมได้เพราะถือว่าเป็นเรื่องธุรกิจ ต่อเมื่อเข้าวัดถึงค่อยทำบุญ ธรรมะถูกกันให้มาชุกอยู่ในบางซอกบางมุมของชีวิต เช่นเวลาเข้าวัด เวลาอยู่ในห้องพระ หรือในความสัมพันธ์ส่วนบุคคลเท่านั้น คำสอนของท่านพุทธทาสภิกขุที่ว่า "การทำงานคือการปฏิบัติธรรม" นั้นเป็นการตอบโต้กับความคิดแยกส่วนดังกล่าว โดยท่านมิได้ต้องการมุ่งสื่อกับฆราวาสเพื่อให้เอาธรรมะมาใช้ในการงานเท่านั้น หากยังต้องการสร้างทัศนคติใหม่แก่พระสงฆ์ด้วยว่า การปฏิบัติธรรมนั้นไม่ได้หมายความว่าเฉพาะการนั่งทำสมาธิเท่านั้น แม้การทำงานแบบโลก ๆ (เช่น ชุบปูน ก่อสร้าง) ก็เป็นเรื่องการสั่งสมบำเพ็ญธรรมด้วยเช่นกัน อย่างไรก็ตามเสียงของท่านพุทธทาสภิกขุเป็นเสียงของคนส่วนน้อย สำหรับคนส่วนใหญ่ในยุคปัจจุบัน ธรรมในทางพุทธศาสนาถูกตีความให้แคบจนแทบไม่เกี่ยวข้องกับชีวิตแบบโลก ๆ ของพวกเขา

การแยกโลกกับธรรมอย่างชัดเจนนี้ ทำให้บทบาทของฆราวาสกับพระพลอยแยกกันอย่างเด่นชัดไปด้วย กล่าวคือถือกันว่า"โลก"นั้นเป็นเรื่องของฆราวาส ส่วน"ธรรม"เป็นเรื่องของพระสงฆ์ นั้นหมายความว่า ฆราวาสมีหน้าที่ทำมาหากินอย่างเดียว ไม่ควรสนใจเรื่องการศึกษาปฏิบัติธรรมหรือฝึกสมาธิภาวนาเพราะนั่นเป็นเรื่องของพระสงฆ์ ในทำนองเดียวกันพระสงฆ์ก็ถูกคาดหวังให้สนใจแต่เรื่องธรรมะ (และพิธีกรรม) เท่านั้น ไม่ควรยุ่งเกี่ยวกับชีวิตความเป็นอยู่ของชาวบ้าน อาทิการสังเคราะห์ชุมชนหรือพัฒนาหมู่บ้าน แม้แต่การเรียนรู้วิชาทางโลกก็ถือว่าไม่สมควร ในทัศนะของคนทั่วไปโดยเฉพาะคนชั้นกลางในเมืองการครองสมณเพศหมายถึงการสละโลกเท่านั้น (ยกเว้นการบวชชั่วคราวเพื่อตอบแทนผู้มีพระคุณ) การมาบวชพระเพื่อเตรียมตัวไปใช้ชีวิตทางโลก เป็นสิ่งที่รับไม่ได้ ดังนั้นจึงคัดค้านมิให้พระสงฆ์เรียนวิชาทางโลกด้วยเหตุผลว่า กลัวท่านจะสึก ทั้ง ๆ ที่คนแต่ก่อนส่วนใหญ่ก็บวชพระเพื่อจะกลับไปใช้ชีวิตฆราวาสอย่าง"คนสุก"ทั้งนั้น

ตามหลักธรรมคำสอนทางพุทธศาสนา ฆราวาสกับพระมิได้มีเส้นแบ่งชัดเจนถึงขนาดนั้น กล่าวคือ ฆราวาสมิได้มีหน้าที่เพียงแค่ทำมาหากินเลี้ยงชีพเท่านั้น หากยังมีหน้าที่ฝึกฝนพัฒนาตนทั้งด้วยศีล สมาธิ และปัญญา แม้ฆราวาสจะมีศึลน้อยกว่าพระ แต่ก็มีความสามารถในการเข้าถึงธรรมได้ไม่น้อยกว่าพระ แม้จะมีชีวิตเกี่ยวข้องกับโลก แต่ก็สามารถเป็นอิสระเหนือโลกได้ ดังในหลักธรรมว่าด้วยการมโหติ (ผู้บริโภคมกามหรือผู้ครองเรือน) พระพุทธองค์ทรงแนะนำคฤหัสถ์หรือฆราวาสว่านอกจากแสวงหาทรัพย์โดยชอบ และใช้ทรัพย์ เพื่อเลี้ยงตนให้ผาสุกและทำความดีแล้ว ยังควรมีปัญญาเพื่อให้ตนเป็นอิสระหลุดพ้นเป็นนายเหนือทรัพย์ด้วย คำสอนดังกล่าวชี้ชัดว่า การอยู่เหนือโลกนั้นมิใช่เรื่องของพระเท่านั้น หากเป็นสิ่งที่ฆราวาสควรเข้าให้ถึงด้วย ในสมัยพุทธกาลจึงมีฆราวาสหลายคนที่ยบรรลุธรรมขั้นสูงคือเป็นพระอริยบุคคลโดยที่ยังมีชีวิตครองเรือนอยู่ กล่าวอย่างถึงที่สุดแล้ว ฆราวาสสามารถเป็นพระได้ในเวลาเดียวกันหากมีคุณธรรม ดังมีพุทธพจน์ว่า"คนที่ประดับประดาแล้ว แต่เป็นผู้สงบระงับ ฝึกตนแล้ว เทียงต่อมรรคผล เป็นผู้ประพฤติดีอย่างพรหม ละอาชญาในสัตว์ที่เป็นแล้วทั้งหมด ประพฤติสม่าเสมอได้ ผู้นั้นชื่อว่าพราหมณ์ ผู้นั้นชื่อว่าสมณะ ผู้นั้นชื่อว่าภิกษุ" (ธรรมบท) ด้วยเหตุนี้เองอริยสงฆ์

ในพุทธศาสนาจึงมิได้มีแต่พระภิกษุเท่านั้น แต่ยังรวมถึงฆราวาสด้วย ทั้งนี้โดยมีคุณสมบัติร่วมกันคือ การเข้าถึงธรรมขั้นสูงจนเป็นพระอริยบุคคล จำเพาะสมมติสงฆ์เท่านั้นที่จำกัดเฉพาะพระภิกษุ

อย่างไรก็ตามในระยะหลังเมื่อมีการแบ่งบทบาทอย่างชัดเจนระหว่างพระกับฆราวาส ก็ทำให้ทั้ง ๒ ฝ่ายเหินห่างกันมากขึ้น ในขณะที่การแยกโรงเรียนกับวัดออกจากกัน ทำให้ฆราวาสอยู่ไกลวัดตั้งแต่เล็ก ครั้นโตขึ้นก็เอาแต่ทำมาหากิน ไม่สนใจที่จะเข้าวัดฟังธรรมหรือจำศีลอย่างบรรพบุรุษ เพราะเข้าใจว่าธรรมะเป็นเรื่องของพระเท่านั้น ส่วนพระก็อยู่แต่ในวัด จำกัดตัวเองอยู่แค่การเทศน์และการประกอบพิธีกรรม ไม่ออกไปหาชุมชนทั้ง ๆ ที่มีปัญหาเกิดขึ้นมากมายจนประชิดกำแพงวัด ไม่จำเพาะปัญหาความยากจนเท่านั้น หากยังมีปัญหาใหม่ ๆ เช่น การลักขโมย ครอบครองผิดกฎหมาย ปัญหายาเสพติด โรคเอดส์ สิ่งแวดล้อมถูกทำลาย ฯลฯ โดยที่ปัญหาเหล่านี้ล้วนมีรากเหง้าอยู่ที่จิตสำนึกที่ขาดธรรมะหล่อเลี้ยง กลายเป็นว่าต่างคนต่างอยู่ ไม่ไปมาหาสู่กันดังคนรุ่นก่อน จะมาเกี่ยวข้องกันก็ต่อเมื่อมีเหตุ ซึ่งระยะหลังก็หนีไม่พ้นเรื่องของเงินทองหรือผลประโยชน์ กล่าวคือฆราวาสเข้าวัดก็เพราะหวังโชคลาภจากพระสงฆ์ ส่วนพระสงฆ์ก็เข้าหาฆราวาสเพราะต้องการเรียกรับเงินสร้างโบสถ์วิหารเป็นต้น เงินกลายเป็นตัวกลางความสัมพันธ์ระหว่างพระกับฆราวาส แทนที่จะเป็นการมาร่วมมือกันด้วยความตระหนักรู้ว่าโลกกับธรรมนั้นแยกจากกันไม่ได้

ผลอีกประการหนึ่งที่ตามมาจากการแยกโลกกับธรรมอย่างแทบจะเด็ดขาดก็คือ การทำให้ธรรมะกลายเป็นเรื่องส่วนบุคคลหรือส่วนตัวไป กล่าวคือไม่ว่าจะปฏิบัติธรรมเพียงใด ก็ไม่สนใจที่จะไปช่วยเหลือสังคม เพราะถือว่าเป็นเรื่องทาง "โลก" ทศนคติดังกล่าวแพร่หลายในหมู่นักปฏิบัติธรรมไม่เฉพาะพระสงฆ์ หากรวมถึงฆราวาส (ซึ่งเริ่มสนใจสมาธิภาวนามากขึ้นในระยะหลังดังจะได้กล่าวข้างหน้า) แม้กระทั่งการสอนธรรมก็นับแต่ระดับบุคคล กล่าวคือ เวลาพูดถึงการทำความดี ก็สอนแต่ในแง่ที่เป็นการทำความดีเฉพาะตัว เช่น รักษากายวาจาใจให้เรียบร้อยเป็นปกติ แต่มักมองข้ามการทำความดีต่อส่วนรวม เช่นการบำเพ็ญสาธารณประโยชน์ และการรักษาสมบัติของส่วนรวม ในทำนองเดียวกันเมื่อพูดถึงผลเสียของการละเมิดศีล ก็มักเน้นเฉพาะส่วนที่ก่อให้เกิดความเดือดร้อนทั้งแก่ผู้กระทำและผู้ถูกกระทำเท่านั้น แต่ไม่ได้พูดถึงผลกระทบต่อส่วนรวมหรือสังคม ทั้ง ๆ ที่ธรรมในพุทธศาสนานั้นล้วนมีมิติทางสังคมหรือเกี่ยวข้องกับส่วนรวมทั้งสิ้น แม้แต่การบำเพ็ญบารมีเพื่อบรรลุโพธิญาณของพระโพธิสัตว์ทั้งหลายก็ล้วนมุ่งประโยชน์ต่อสรรพสัตว์ มิใช่เพื่อพ้นทุกข์เฉพาะตนเท่านั้น

ความเข้าใจธรรมอย่างไม่ครบถ้วนเช่นนี้ในที่สุดทำให้ส่วนตัวกับส่วนรวมกลายเป็นเรื่องที่แยกจากกัน "ธรรม" กลายเป็นเรื่องส่วนตัว และเรื่องส่วนรวมกลายเป็นเรื่องของ "โลก" ไป แต่ในทางพุทธศาสนานั้น ส่วนตัวกับส่วนรวมไม่อาจแยกจากกันได้ ดังมีพุทธพจน์ว่า "เมื่อรักษาดนก็คือรักษาผู้อื่น เมื่อรักษาผู้อื่นก็คือรักษาดน" (สังยุตตนิกาย มหาวรรค)

ข. โลกนี้กับโลกหน้า, โลกียะกับโลกุตตระ

การพยายามทำให้พุทธศาสนาเป็นวิทยาศาสตร์เพื่อให้เข้าได้กับสังคมสมัยใหม่ ทำให้พุทธธรรมเน้นแต่เรื่องโลกนี้ ประโยชน์ที่จะได้รับจากศีลธรรมก็คือ การมีทรัพย์ เกียรติยศ มีชีวิตที่เป็นสุข ไม่เดือดร้อนใจ เป็นที่รักใคร่ของมิตรสหาย ส่วนผลที่จะเกิดขึ้นนอกเหนือไปจากนั้นถูกลดความสำคัญลงจนเลือนหายไป ความเชื่อเกี่ยวกับโลกหน้าถูกหาว่าเป็นความงมงาย โลกุตตรธรรมหรือนิพพานก็กลายเป็นเรื่องไกลเกินกว่าที่จะสมควรใส่ใจ ที่เชื่อว่าเป็นเรื่องแต่งเรื่องสมมติ ก็มีอยู่ไม่น้อย

การที่พุทธศาสนาสมัยใหม่เน้นประโยชน์ในโลกนี้ แม้จะมีเหตุผล ดูเป็น"วิทยาศาสตร์"แต่ก็ทำให้พุทธศาสนาขาดพลังและความโดดเด่นในฐานะที่เป็นระบบการดำเนินชีวิต ยิ่งเน้นแค่ระดับศีลธรรมด้วยแล้ว พุทธศาสนาก็แทบไม่ต่างจากศาสนาอื่น ถึงที่สุดแล้วแม้ไม่จำเป็นต้องนับถือพุทธศาสนาเลยก็ย่อมได้ เพราะมีระบบจริยธรรมแบบไม่ใช่ศาสนาเป็นอันมาก ที่สอนให้คนทำดีเหมือนกัน และสามารถดึงดูดผู้คนได้ไม่น้อย อาทิ ลัทธิมนุษยนิยมหรือคุณธรรมพลเมือง (civic virtues)

พุทธศาสนาในอดีตยอมรับการมีอยู่ของโลกหน้า แต่นั่นไม่ใช่เหตุผลสำคัญที่ทำให้พุทธศาสนามีอิทธิพลต่อชีวิตของผู้คน เพราะถึงแม้พุทธศาสนาไม่เข้ามา คนจำนวนไม่น้อยก็เชื่อว่ามีโลกหน้าอยู่แล้ว พลังของพุทธศาสนาในอดีตอยู่ตรงที่สามารถเชื่อมโยงโลกนี้ให้เข้ากับโลกหน้าได้ การทำความดีในโลกนี้ ไม่ได้ก่อให้เกิดความสุขในชีวิตนี้เท่านั้น หากยังหมายถึงสุคติในโลกหน้าด้วย ด้วยเหตุนี้ความเชื่อในโลกหน้าจึงมีผลต่อการดำรงชีวิตและความประพฤติในโลกนี้ ชาวบ้านไม่กล้าทำบาปไม่ใช่เพียงเพราะกลัวผลร้ายที่จะเกิดขึ้นในชีวิตนี้เท่านั้น หากยังวิตกกังวลโทษทัณฑ์ที่จะได้รับในชาติหน้าด้วย ดังนั้นถึงไม่มีใครเห็น ก็ไม่กล้าทำชั่วง่าย ๆ

ปัญหาที่เกิดกับพุทธศาสนาในปัจจุบัน ไม่ใช่เป็นเพราะผู้คนปฏิเสธโลกหน้า เพราะเขาเข้าใจจริง ๆ แล้วคนไทยส่วนน้อยเท่านั้นที่ปฏิเสธโลกหน้า ดังผลการสำรวจความคิดเห็นนักศึกษาเมื่อปี ๒๕๓๙ ระบุว่านักศึกษาที่เชื่อว่าตายแล้วสูญมีเพียงร้อยละ ๑๐ เท่านั้น ขณะที่คนซึ่งมั่นใจว่าเกิดใหม่แน่นอนมีมากเป็น ๓ เท่า(ขนิษฐาและกิติ: ๕๔) ปัญหานี้ยังอยู่ตรงที่โลกหน้ามีความสำคัญน้อยลง และมีไม่น้อยที่แยกโลกนี้ออกจากโลกหน้า ทศนคติดังกล่าวทำให้ผู้คนสนใจแต่จะสร้างความสำเร็จในชีวิตนี้ด้วยวิธีใดก็ได้แล้ว แต่โดยไม่สนใจว่าการกระทำนั้น ๆ จะก่อผลอย่างไรในชาติหน้า ชาวบ้านเป็นอันมากไม่รู้หรือที่จะตัดไม้ทำลายป่า หรือขโมยของวัดถ้ามีโอกาส ไม่ใช่เพราะไม่เชื่อชาติหน้า แต่เป็นเพราะสนใจแต่ความสุขสบายในชาตินี้ยิ่งกว่าอะไรอื่น พร้อมกันนั้นก็ไม่ได้สำนึกถึงว่าสิ่งที่ตนทำจะก่อผลอย่างไรในชาติหน้า

เมื่อแยกชาตินี้กับชาติหน้าออกจากกัน วิธีการสร้างความสำเร็จในชาตินี้กับวิธีการมุ่งผลในชาติหน้าก็เลยแยกจากกันด้วย ในด้านหนึ่งคนที่แสวงหาวัตถุมั่งคั่งเพราะหวังความร่ำรวยและผลได้ในปัจจุบัน ก็ไม่สนใจที่จะทำความดีรักษาศีลเพื่อผลในชาติหน้า ขณะเดียวกันการประกอบพิธีกรรมเพื่อผลในชาติหน้า (หรือภพอื่น) เช่น งานศพ หรือทำบุญสร้างพระ ก็แทบจะไม่สัมพันธ์หรือเกิดประโยชน์ต่อชีวิตความเป็นอยู่ในปัจจุบันต่างกับสมัยก่อน งานศพไม่ใช่เป็นแค่การทำบุญให้ผู้ตาย หรือการสร้างกรร

มดีให้แก่ตนเองเท่านั้น หากยังก่อประโยชน์ต่อชีวิตความเป็นอยู่ เช่น เป็นการกระชับความสัมพันธ์ในชุมชนให้แน่นแฟ้น โดยที่การทำบุญก็มักจะเป็นการทำประโยชน์แก่ชุมชนไปด้วยในตัว เช่นจัดหาเสื้อหมอนด้วยขามาให้แก่วัดเพื่อเป็นสมบัติกลาง ส่วนการทำบุญสมัยนี้ แทบจะไม่มีจุดมุ่งหมายในแง่นี้เลย แม้จะทำบุญให้วัด แต่ก็ไม่ได้ทำด้วยความตระหนักว่าเพื่อคนอื่นจะได้ใช้ประโยชน์ด้วย กล่าวอีกนัยหนึ่งเป็นการถวายให้วัดในฐานะเป็นศาสนสถานมากกว่าเป็นศูนย์กลางของชุมชน

ควบคู่ไปกับการแยกโลกนี้ออกจากโลกหน้า ก็คือการแยกโลกียธรรมออกจากโลกุตระธรรม ในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส การบวชถูกทำให้เป็นเรื่องของโลกียธรรมมากขึ้น ดังเห็นได้จากการเปลี่ยนคำขออุปสมบทของฝ่ายธรรมยุต (ซึ่งเป็นที่แพร่หลายในหมู่วัดฝ่ายมหานิกายในปัจจุบัน) โดยให้ตัดข้อความที่ผู้บวชต้องการแสวงหาพระนิพพานออกเสีย ในทำนองเดียวกันคำสอนเรื่องคติปฏิบัติในนวโกวาท เป็นตัวอย่างของการทำพุทธศาสนาให้เหลือเพียงเรื่องของศีลธรรมหรือโลกียธรรมคือ เน้นการทำความดีเพื่อความสุขอย่างปุถุชน โดยไม่ได้โยงความดีในระดับศีลธรรมนั้นให้สัมพันธ์กับโลกุตระธรรม หรือทำให้ศีลธรรมเป็นบันไดไปสู่การยกจิตให้เป็นอิสระจากความผันผวนปรวนแปรต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นกับชีวิต ผลตามมาก็คือโลกุตระธรรมถูกตัดทิ้งไปในที่สุด กลายเป็นสิ่งที่ไม่สัมพันธ์หรือมีคุณค่ากับชีวิตของผู้คนอีกต่อไป ในความเข้าใจของชาวพุทธทั่วไป ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช เป็นตัวแทนความคิดดังกล่าวได้เป็นอย่างดี เมื่อครั้งที่แสดง "วิวาทะ" กับท่านพุทธทาสภิกขุ โดยปฏิเสธคำสอนเรื่อง "จิตว่าง" ของท่านว่าไม่เหมาะกับอาชีพการงานของฆราวาส (อรุณ: ๑๓๑)

การที่พุทธศาสนาถูกจำกัดให้เหลือเพียงโลกียธรรมทำให้จุดหมายของผู้คนที่เฝ้ารอถูกจำกัดอยู่แต่เพียงการอยู่ในโลกอย่างถูกต้อง แทนที่จะมองให้ไกลไปถึงการอยู่เหนือโลกอย่างอิสระ ทำให้มนุษย์ไม่ได้ใช้ศักยภาพเต็มที่ ซึ่งผิดกับคนแต่ก่อนที่ทำความดีและบำเพ็ญบุญกุศล มิใช่เพื่อชีวิตนี้และชีวิตหน้าเท่านั้น หากยังเพื่อเป็นปัจจัยไปสู่นิพพานด้วย (ดังมักอธิบายฐานหลังการทำบุญใส่บาตรว่า นิพพานปัจจัยใหญ่) ซึ่งทำให้การพยายามเข้าถึงโลกียธรรมแยกไม่ออกจากการมุ่งสู่โลกุตระธรรม ทั้งยังช่วยให้ศีลธรรมของบุคคลมีฐานที่หนักแน่นมั่นคงและก่อให้เกิดความสุขอย่างแท้จริงทั้งในชีวิตนี้และชีวิตหน้า

กล่าวอีกนัยหนึ่ง ประโยชน์ ๓ ประการ ซึ่งควรจะสัมพันธ์เกื้อกูลกัน ได้แก่ประโยชน์ปัจจุบัน (ทิฐฐัมมิกัตตะ) ประโยชน์เบื้องหน้า (สัมปรายิกัตตะ) และประโยชน์อย่างยิ่ง (ปรมัตตะ) กลับถูกทำให้แยกขาดจากกันเป็นส่วนเลี้ยว

ค. พุทธกับไสย

ถ้าไสยหมายถึงความเชื่อว่ามีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เหนือปกติวิสัย ที่สามารถให้คุณให้โทษหรือมีอำนาจเหนือมนุษย์ได้ ไสยก็เป็นส่วนหนึ่งของพุทธมาตั้งแต่แรก ดังเห็นได้ว่าในพระไตรปิฎกพูดถึงเทวดาหรืออิทธิปาฏิหาริย์ไว้มาก ถ้าไสยหมายถึงแบบแผนการปฏิบัติเพื่อเป็นสื่ออำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ดังกล่าวมาก่อให้เกิดผลในทางโลก หรือความสำเร็จในชีวิตนี้ ไสยก็ดำรงอยู่คู่กับพุทธศาสนาที่นับถือ

ปฏิบัติในไทยมาช้านานแล้ว โดยบางส่วนก็กลายเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับพุทธหรือมีภาพลักษณ์แบบพุทธไปเลย (เช่น การรตนน้ำมนตร์ พระเครื่อง) บางส่วนแม้จะเป็นระบบความเชื่อและวิถีปฏิบัติต่างหากจากพุทธ แต่ก็อยู่ด้วยกันได้ ดังพิธีกรรมของพราหมณ์และผีซึ่งเป็นที่ยอมรับและปฏิบัติกันในหมู่ชาวพุทธแต่ก่อน (เช่น พิธีสู่ขวัญ หรือการเซ่นผีปู้ตา) บางส่วนพระสงฆ์ก็เอามาใช้หรือปฏิบัติเอง (เช่น การดูหมอละตะเดาะเคราะห์)

พุทธกับไสยในสังคมไทยสมัยก่อนไม่ได้แยกจากกัน ไสยไม่ใช่เป็นเรื่องของการพึ่งพิงอำนาจศักดิ์สิทธิ์ล้วน ๆ หากยังมีส่วนที่เป็นศีลธรรมคอยกำกับเอาไว้ ครูบาอาจารย์แต่ก่อนไม่ได้ให้พระเครื่องไปเฉยๆ หากยังสอนธรรมะและกำชับให้ผู้รับอยู่ในศีลด้วย ส่วนพุทธก็มีส่วนที่เป็นไสยอยู่ด้วย เพื่อปลอบประโลมใจให้นายทุกข์ หรือสร้างความมั่นใจในเบื้องต้นแรก สำหรับเป็นจุดเริ่มต้นในการพากเพียรดำเนินชีวิตให้ถูกทำนองคลองธรรม ขณะเดียวกันก็เป็นการดึงคนที่เผลอไปหาไสยคลาภ ให้เข้าสู่หนทางแห่งธรรม เพื่อพัฒนาชีวิตให้ดีขึ้นยิ่ง ๆ ขึ้นไป หรืออย่างน้อยก็เป็นการควบคุมการแสวงหาความสุขแบบโลก ๆ ให้อยู่ในขอบเขต

การปฏิรูปพุทธศาสนาสมัยรัชกาลที่ ๓ และ ๔ เป็นจุดเริ่มต้นของการทำให้พุทธศาสนาปลอดจากไสยศาสตร์ เรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ถูกขจัดออกจากพุทธประวัติ ขาดกฤตลักตอความสำคัญ พระถูกคาดหวังให้สอนธรรมะแบบอิงตำรา หรือเทศนาตามหัวข้อธรรมโดยเน้นเหตุผลมากกว่าที่จะสื่อไปถึงใจ โหราศาสตร์ถูกห้ามไม่ให้เรียนไม่ให้สอนในวัด ขณะเดียวกันไสยศาสตร์ที่อยู่นอกวัด ก็ไม่วายถูกกำจัดเพื่อให้เหลือแต่พุทธศาสนาล้วน ๆ การนับถือผีถูกต่อต้านอย่างหนักโดยพระที่ได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนาแนวปฏิรูปจากในเมือง แม้กระทั่งพระสายอาจารย์มั่นบางรูป เช่น พระอาจารย์สี ธรรมโร พระอาจารย์ผาง จิตตคุตโต เป็นหัวเรี่ยวหัวแรงในการเผาศาลปู่ตาในหมู่บ้าน (Taylor: 118, วิชัย: ๒๐๗) ส่วนพระมหานิกายจำนวนไม่น้อยก็โจมตีศาลพระภูมิอย่างแข็งขัน *

แต่ไสยศาสตร์ก็ไม่ได้หายไปไหน เพียงแต่ถูกขับให้ออกอยู่นอกวัดเท่านั้น ผลก็คือผู้คนที่ต้องการหาเครื่องปลอบประโลมใจหรือต้องการโชคลาภ ก็พากันไปนับถือไสยศาสตร์นอกวัด แรก ๆ ก็เป็น

* นี่อาจเป็นสาเหตุสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้บางชุมชนซึ่งยึดมั่นในไสยศาสตร์มีท่าทีต่อต้านขัดขืนพุทธศาสนาหรือพระสงฆ์ อาทิ เช่น ชุมชนชาวภูยในจังหวัดสุรินทร์ ซึ่งเป็นชุมชนคนเลี้ยงช้างโดยอาศัยเวทมนต์คาถามาแต่โบราณ ทุกวันนี้ยังมีร่องรอยของการต่อต้านพุทธศาสนา อาทิ มีข้อกำหนดว่าหมอช้างระดับ “ครูบา” หรือ “กำลวงปัด” ซึ่งเป็นหมอช้างระดับสูงต้องไม่โกนศีรษะ และคนที่เคยผ่านการบวชพระมาก่อนต้องเสียค่าครูมากกว่าคนอื่น นอกจากนั้นในพิธีกรรมของหมอช้างเหล่านี้ แม้อ้างอิงสิ่งศักดิ์สิทธิ์มากมาย แต่ไม่มีการเอ่ยถึงพระพุทธเจ้าหรือพระรัตนตรัยเลย ท่าทีดังกล่าวอาจมิใช่แค่การต่อต้านพุทธศาสนาเท่านั้น หากยังเป็นการต่อต้านอำนาจรัฐจากส่วนกลางที่สนับสนุน(และมาพร้อมกับ)การขยายตัวของพุทธศาสนา อันจะมีผลกระทบต่อความเป็นตัวของตัวของชุมชน (Komatra: 150-156)

ลักษณะต่างคนต่างหา แต่ไม่นานก็มีการจัดตั้งดำเนินการกันอย่างเป็นระบบ เป็นขบวนการ เลยกลายเป็นเรื่องเอิกเกริกและในที่สุดก็กลับโดดเด่นกว่าพุทธศาสนาเสียอีก จนกระทั่งปัจจุบันไสยศาสตร์ก็กลับคืนสู่วัด วัดกลายเป็นศูนย์กลางหรือแหล่งของไสยศาสตร์เสียเอง การผลิตและจำหน่ายพระเครื่องกลายเป็นอุตสาหกรรมที่วัดเป็นอันมากดำเนินอย่างเป็นลำเป็นสัน

แต่ก่อนไสยศาสตร์แม้จะอยู่ร่วมกับพุทธศาสนา แต่โดยทั่วไปแล้วพุทธศาสนายังเป็นตัวคุมอยู่ กล่าวคือ ไสยศาสตร์ถูกใช้ไปในทางส่งเสริมให้เกิดความเชื่อมั่นในการทำมาค้า หรืออย่างน้อยก็มีศีลธรรมคอยควบคุมกิเลสตัณหาหรือสัญชาตญาณใฝ่ต่ำเอาไว้ แต่แม้จะใช้ไปในทางส่งเสริมธรรม ในวัดนั้นไสยก็ยังคงอยู่อย่างแฝง ๆ หรือพ่วงมากับพุทธ มิได้ถูกเน้นความสำคัญ หรือใช้พร่ำเพรื่อ^๖ ส่วนนอกวัดนั้น แม้ผู้คนทั่วไปแม้จะเชื่อไสยศาสตร์ แต่ก็ถือว่าพุทธมาก่อนไสย เวลาหมอลงกรรมรักษาด้วยเวทมนต์ พระพุทธรูปจะถูกนำมาเป็นประธานในพิธีส่วนผู้ที่เปี่ยมล้นฝ่าก็จะต้องถือศีล ๕ อย่างเคร่งครัด และนับถือพระพุทธรูปเจ้าว่าอยู่เหนือผีฟ้าทั้งปวง (มาริกะ: ๑๗๕-๑๘๘) ในพิธีสู่ขวัญ ผู้ประกอบพิธีต้องอ้างอิงพระรัตนตรัยและครูผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชาให้ตนก่อน แล้วจึงอัญเชิญเทพยดาทั้งหลายมาเป็นพยาน ชาวบ้านผู้ประกอบพิธีพราหมณ์ถือว่าตัวเป็นชาวพุทธมิใช่พราหมณ์ (เคช: ๒๑) เช่นเดียวกับ"เจ้า" หรือแม้แต่หมอผี ก็สมาทานพุทธศาสนาเป็นสำคัญ

แต่ไสยศาสตร์ในปัจจุบันเป็นการสนองความต้องการที่หลากหลายและความลำเอียงล้วน ๆ พระเครื่องและวัตถุมงคลทั้งหลายได้มาด้วยการซื้อขายล้วน ๆ โดยไม่จำเป็นต้องทำความดีประกอบ หรือมีศีลกำกับ ความประพฤติดังไรก็ตาม หลักการทางพุทธศาสนาที่เน้นให้พึ่งตนและทำความดีถูกกลบตบไป เครื่องรางของขลังกลายเป็นที่พึ่งพิงอย่างใหม่ไปแทน

ในขณะที่ไสยศาสตร์ยุคใหม่เติบโตขึ้นโดยไม่มีหลักธรรมทางพุทธศาสนาเข้าไปเจือปนเลยนั้น (แม้จะอาศัยวัดแต่ก็เป็นพุทธเพียงในนาม) ผู้ที่ต้องการรักษาและส่งเสริมพุทธศาสนาที่แท้ในปัจจุบัน ก็ปฏิเสธไสยศาสตร์อย่างสิ้นเชิง โดยเน้นการใช้ปัญญาและเหตุผลล้วน ๆ เกิดการแบ่งขั้วอย่างชัดเจน ฝ่ายหนึ่งอ้างอิงสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือปาฏิหาริย์ล้วน ๆ อีกฝ่ายเน้นการใช้ปัญญาและเหตุผลเป็นฐานของศีลธรรม

การแยกพุทธออกจากไสยอย่างชัดเจน ทำให้เกิดการแบ่งแยกระหว่างสิ่งศักดิ์สิทธิ์กับศีลธรรม ระบบศีลธรรมที่อาศัยเหตุผลล้วน ๆ ไม่มีพลังพอที่จะดึงดูดหรือกำกับความประพฤติของผู้คนได้ สำหรับคนส่วนใหญ่ "อารมณ์" มีอิทธิพลมากกว่าเหตุผล ดังนั้นความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือบุญกรรมที่

^๖ ตัวอย่างหนึ่งได้แก่หลวงพ่อบ้านกร่าง จ.สุพรรณบุรี (พระเมธีธรรมสาร) แม้ท่านจะขึ้นชื่อในเรื่องคาถาอาคม แต่หาได้ให้ความสำคัญกับเรื่องฤทธิ์เดชเวทย์มนต์ไม่ กลับมุ่งสอนให้เชื่อกรรมเชื่อปัญญา มีบ้างที่ท่านสร้างและแจกวัตถุมงคลเครื่องรางของขลัง แต่ทุกครั้งที่แจก ท่านจะสอนธรรมะและหลักการประพฤติดังที่ถูกต้องไปด้วย เช่น เวลามีคนมาขอยันต์ให้ค้าขายดี ท่านไม่ได้ให้เฉย ๆ หากยังสอนให้ค้าขายด้วยความสุภาพ ซื่อตรงต่อลูกค้า ไม่โกหกหลอกลวง หรือคดโกงเอาเปรียบ (หลวงพ่อบ้านกร่าง เพื่อวัด เพื่อบ้าน: ๕๐-๕๑)

มองไม่เห็นจึงมีอิทธิพลต่อพฤติกรรมของเขามากกว่า นี่คือเหตุผลว่าทำไมเมื่อเอาการศึกษาแผนใหม่ และกฎหมายมาแทนที่ผีสงเทวดา การทำลายป่ากลับมีมากขึ้น

ในขณะเดียวกันเมื่อไสยถูกแยกออกจากพุทธ สิ่งก็ตามมาก็คือ การแสวงหาความสุขแบบโลก ๆ เช่น ความมั่งคั่ง อำนาจ เกียรติยศ และความสุขทางเพศ ก็ไม่จำเป็นต้องมีศีลธรรมมารองรับหรือกำกับไสย นอกวัดกลายเป็นเรื่องของกิเลสตัณหาล้วน ๆ ใครที่มีเงินก็สามารถเรียกหาบริการจากไสยแบบนี้ได้โดยไม่ต้องคิดถึงธรรมะหรือควบคุมตนเองให้อยู่ในศีลแต่อย่างใด ไสยดิบ ๆ ลุ่น ๆ นี่แหละที่แผ่ขยายอิทธิพลเข้าไปในวัด แล้วเข้าไปครอบงำกำกับพุทธ จนเกิดสิ่งที่เรียกว่า "พุทธพาณิชย์" ขึ้น (ที่จริงสมควรเรียกว่า "ไสยพาณิชย์" มากกว่า)

พลังของพุทธศาสนาในอดีตนั้นอยู่ที่การทำให้การแสวงหาความสุขทางโลกตั้งอยู่บนพื้นฐานของศีลธรรม ขณะเดียวกันศีลธรรมก็ตั้งอยู่บนความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ทั้งหมดนี้เป็นไปได้ก็เพราะการที่พุทธกับไสยอยู่คู่กัน ความสัมพันธ์ดังกล่าวในด้านหนึ่งทำให้ไสยในวัดถูกพุทธกำกับ ส่วนอีกด้านหนึ่งไสยนอกวัด (เช่น หมอลำผีฟ้า หมอธรรม และจ้ำ) ก็ยอมรับในอิทธิพลของพุทธ เป็นการเสริมบทบาทของพุทธศาสนาให้สามารถตอบสนองความต้องการของผู้คนที่หลากหลายได้ โดยเฉพาะในแง่วิถีชีวิตของปัจเจกบุคคลเท่านั้น หากยังตอบสนองความต้องการของชีวิตชุมชนโดยรวมด้วย (ดังจะได้กล่าวต่อไป)

อย่างไรก็ตามเมื่อมาสู่ยุคใหม่ พุทธกับไสยแยกกัน การแสวงหาความสุขทางโลกก็พลอยแยกขาดจากศีลธรรม และศีลธรรมก็แยกขาดจากความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ทำให้พุทธศาสนาในไทยขาดพลังลงไปมาก

เห็นได้ว่าแม้พุทธศาสนาในไทยจะผ่านการปฏิรูปเมื่อเข้าสู่ยุคสมัยใหม่ทั้งในด้านหลักธรรมและการจัดองค์กร แต่พลังของความทันสมัย ซึ่งตั้งอยู่บนโลกทัศน์แบบแยกส่วน ก็เข้าไปมีอิทธิพลต่อพุทธศาสนาอย่างมากในด้านความสัมพันธ์เชิงสถาบัน ปრაภูษิตว่าสถาบันทางสังคมถูกแยกออกจากศาสนา โดยเริ่มต้นจากการแยกการศึกษา (ของทวยราษฎร์) ออกจากวัด นำไปสู่การแยกโลกออกจากธรรม แยกโลกนี้ออกจากโลกหน้า แยกโลกียธรรมออกจากโลกุตตรธรรม เป็นการลดทอนหลักธรรมทางพุทธศาสนาให้เหลือเพียงบางส่วนบางแง่ ในเวลาเดียวกัน การแยกพุทธออกจากไสย แยกศีลธรรมออกจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และแยกศีลธรรมออกจากการแสวงหาความสุขทางโลก ก็ทำให้บทบาทและอิทธิพลทางสังคมของพุทธศาสนาถูกลดทอนลงไป ทำให้ขาดพลังในสังคมสมัยใหม่

อย่างไรก็ตาม ทั้งหมดนี้เป็นเพียงการทำให้พุทธศาสนาขาดบางแง่มุมที่มีอยู่แต่เดิม ในความเป็นจริงยังมีความเปลี่ยนแปลงอีกด้านหนึ่งที่เกิดกับพุทธศาสนา นั่นคือทำให้หลักธรรมทางพุทธศาสนาคลายเคลือบผิดเพี้ยนไปจากเดิม ทั้งนี้เป็นผลจากกระแสอีกส่วนหนึ่งที่มาพร้อมกับความทันสมัย กระแสดังกล่าวถึงที่สุดแล้ว อาจเรียกว่า "ศาสนา" อีกประเภทหนึ่ง ที่เป็นผลผลิตของโลกสมัยใหม่ แม้จะเกิดมาทีหลังพุทธศาสนา แต่ก็มีอิทธิพลอย่างยิ่งในยุคปัจจุบัน

บทที่ ๔

ศาสนาใหม่

ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสังคม มักมีผลต่อพัฒนาการของศาสนาเสมอไม่ว่าในสังคมใดก็ตาม ในยุโรปการปฏิวัติอุตสาหกรรมและช่องว่างทางสังคมที่กว้างขวางขึ้นทำให้เกิดนิกายใหม่ ๆ ในคริสต์ศาสนา เช่นเมโธดิสต์ซึ่งเน้นการช่วยเหลือกรรมกรและการสังคมสงเคราะห์ ในทำนองเดียวกัน การแพร่ขยายของวัฒนธรรมตะวันตกในอินเดียก็ส่งผลให้เกิดลัทธิฮินดูแบบยุโรปขึ้น (Ling 1979: 434,367) ในลังกาพุทธศาสนาแบบโปรเตสแตนท์ก็ได้รับอิทธิพลจากเหตุผลนิยมแบบวิทยาศาสตร์ที่มากับเจ้าอาณานิคม จนคนจำนวนไม่น้อยถึงกับประกาศว่าพุทธศาสนาเป็น"วิทยาศาสตร์" "หาใช่"ศาสนา" ไม่ (Gombrich: 95)

ในประเทศไทย เราได้เห็นแล้วว่าการขยายตัวทางการค้าและการเกิดกลุ่มคนที่เรียกว่ากระฎุมพีมีผลอย่างมากต่อการเกิดพุทธศาสนาแบบเหตุผลนิยมมีเค้ามาแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ ยิ่งเมื่อวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแบบตะวันตกแพร่เข้ามา พุทธศาสนาแบบเหตุผลนิยมก็กลายเป็นรากฐานให้แก่การเกิดธรรมยุติกนิกาย ซึ่งเน้นเรื่องโลกนี้และผลที่พิสูจน์ได้

อย่างไรก็ตาม การขยายตัวทางการค้าก็ดี การแพร่ขยายของแนวคิดวิทยาศาสตร์และเหตุผลนิยมก็ดี เป็นปรากฏการณ์ทางสังคมที่เริ่มจากแวดวงไม่ใหญ่นัก และไม่ได้กระจายตัวรวดเร็วนัก อิทธิพลต่อพุทธศาสนาในระยะแรกจึงจำกัดอยู่เฉพาะคนกลุ่มเล็ก ๆ โดยเฉพาะชนชั้นสูงเท่านั้น ปัจจัยที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างกว้างขวางไปถึงชนทุกชั้นและทั่วทุกปริมณฑลก็คือ อุดมการณ์ชาตินิยมหรือความคิดที่มีรัฐชาติเป็นศูนย์กลาง

ชาตินิยมเป็นอุดมการณ์ที่ทรงพลังอย่างยิ่ง ไม่เพียงแต่จะกำหนดจิตสำนึก อารมณ์ และความคิดของผู้คนเท่านั้น หากยังก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างและสถาบันต่าง ๆ อย่างขนานใหญ่ เพียงแค่การจัดรูปของรัฐและความสัมพันธ์ของผู้คนเสียใหม่ให้กลายเป็นสิ่งที่เรียกว่า"ชาติ"ก็นับว่าส่งผลสะท้อนอย่างมากแล้ว แม้ว่าในระยะแรก ๆ ผลกระทบนั้นอาจรู้สึกได้ไม่ชัดเจนก็ตาม

ชาตินิยมแม้จะเป็นอุดมการณ์ที่เน้นเรื่องชาติเพียงเรื่องเดียว แต่อิทธิพลของมันแผ่ซ่านไปทั่วทุกแง่มุมของชีวิต และทั่วทุกด้านของสังคม ไม่ว่าจะเป็นเรื่องอาหารการกินอยู่ การแต่งกาย ภาษา มารยาท ไปจนถึงเรื่องที่ใหญ่นั่นเช่นเศรษฐกิจ การเมือง การศึกษา ทั้งนี้ไม่ใช่เพียงเพราะว่าชาตินิยมทำให้รัฐมีอำนาจเหนือผู้คนและสังคมอย่างไม่เคยมีมาก่อนเท่านั้น ที่สำคัญกว่านั้นก็คือ อุดมการณ์ดังกล่าวทำให้ชาติกลายเป็นตัวตั้งหรือกรอบอ้างอิงที่ทุกสิ่งทุกอย่างต้องปรับให้มาสวมรับกันให้ได้ พุดอีกอย่างหนึ่ง ชาติคือแม่บทหรือศูนย์กลางของทุกสิ่งทุกอย่างที่อยู่ในอาณาเขตของชาติ

พุทธศาสนาภายใต้ฉายาชาตินิยม

พุทธศาสนาก็ไม่ใช่ข้อยกเว้น หากจะต้องปรับตัวให้สอดคล้องกับอุดมการณ์ดังกล่าว แม้ดูเหมือนว่าชาติมีหน้าที่ปกป้องรักษาพุทธศาสนา แต่ในความเป็นจริงพุทธศาสนาต่างหากที่กลับเป็นประโยชน์ต่อชาติ แม้พุทธศาสนาจะถูกยกให้เป็นสิ่งล้าเลือน่าเทิดทูน แต่ทั้งนี้ทั้งนั้นก็เพื่อผู้คนจะได้มีสิ่งยึดเหนี่ยวและเกาะติดกันเป็นชาติได้ เพราะชาติจะตั้งอยู่ได้ก็ด้วยเหตุผลสำคัญประการเดียวเท่านั้นคือผู้คนทั้งหลายในอาณาเขตที่เรียกว่า "ชาติ" นั้น มีลักษณะบางอย่างร่วมกัน เช่นเชื้อชาติ ภาษา และศาสนา ลัทธิชาตินิยมเรียกร้องต้องการ "วัฒนธรรมแห่งชาติ" ดังนั้นเพื่อให้ชาติอยู่ได้ จึงต้องสรรหาหรือสร้างสิ่งที่เป็วัฒนธรรมแห่งชาติขึ้นมา พุทธศาสนาเลยมามีความสำคัญต่อชาติก็เพราะเหมาะที่จะเป็นวัฒนธรรมแห่งชาติ (เช่นเดียวกับภาษาไทยกลาง)

แต่วัฒนธรรมชาตินั้นจะต้องมีรูปลักษณ์หรือ "มาตรฐาน" เป็นหนึ่งเดียว ดังนั้นเมื่อพุทธศาสนาที่นับถือในหมู่ชนต่าง ๆ มีความหลากหลายทั้งในด้านข้อวัตรและความเชื่อ สิ่งที่เกิดขึ้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ก็คือ การขจัดความหลากหลายดังกล่าวให้หมดไป พุทธศาสนาแบบทางการจำเป็นจะต้องถูกสร้างขึ้นเพื่อให้เป็นมาตรฐานหรือแม่แบบสำหรับยึดถือร่วมกันในชาติ พุทธศาสนาแบบทางการที่ว่าก็คือพุทธศาสนาที่มีพื้นฐานมาจากคำสอนแบบธรรมยุตซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ปรับปรุงต่อเติมจนลงตัวในสมัยรัชกาลที่ ๖ อย่างไรก็ตามดังได้กล่าวในบทที่ ๒ แล้วว่าพุทธศาสนาแบบทางการนั้นเป็นส่วนผสมของวัฒนธรรมราชสำนักและวัฒนธรรมกรุงเทพ ฯ มิใช่น้อย เอาเข้าจริง ๆ แล้ววัฒนธรรม ๒ กระแสดังกล่าวก็คือรากฐานของวัฒนธรรมแห่งชาติที่ชนชั้นนำสร้างขึ้นมายุคสร้างชาตินั้นเอง (นิธิ ๒๕๓๘: ๔๓) วัฒนธรรมแห่งชาติหาได้หมายถึงวัฒนธรรมที่คนทุกชั้นในชาตินับถือร่วมกันเสมอเหมือนกันหมดอย่างที่เข้าใจกันไม่

การพยายามลดทอนความหลากหลายของพุทธศาสนาให้เหลือเพียงหนึ่งเดียวนั้นเป็นเพียงขั้นตอนหนึ่งเท่านั้นของการปรับเปลี่ยนพุทธศาสนาให้สอดคล้องกับผลประโยชน์ของชาติ ที่ขาดไม่ได้ซึ่งกล่าวไว้แล้วในบทที่ ๑ ก็คือ การลดทอนหลักธรรมทางพุทธศาสนาให้เหลือแต่เพียงคำสอนเกี่ยวกับโลกนี้เท่านั้น ทั้งนี้เพราะชาติไม่ได้ต้องการปรมัตถธรรมหรือธรรมที่ช่วยให้ปล่อยวางจากโลก หากต้องการคำสอนด้านศีลธรรมเพื่อช่วยรักษาความสงบเรียบร้อยและความสามัคคีในชาติ ในอีกด้านหนึ่ง หลักธรรมต่าง ๆ ที่ถ่ายทอดสืบต่อกันมาได้ก็ถูกตีความใหม่หรือเน้นเฉพาะบางแง่บางมุมที่เป็นประโยชน์แก่ชาติที่ยิ่งไปกว่านั้นก็คือการตีความหลักธรรมทางพุทธศาสนาจนคลาดเคลื่อนผิดเพี้ยนไปจากหลักการเดิมที่สำคัญ โดยเฉพาะการตีความว่าพุทธศาสนาอนุญาตให้ฆ่าคนได้

น่าสนใจตรงที่ ไม่ว่าที่ไหนที่พุทธศาสนาเคยเป็นความเชื่อหลัก เมื่อลัทธิชาตินิยมแผ่เข้ามา ธรรมข้อปณาดิบาตจะต้องถูกดัดแปลงให้รับใช้ชาติ ในลังกาเมื่อขบวนการต่อต้านอังกฤษพัฒนาไปถึงจุดหนึ่ง ทั้งพระและฆราวาสก็ถือว่าการฆ่าคนเพื่อปลดปล่อยศาสนาและชาติมิใช่อาชญากรรมอุกฤษฏ์อีกต่อไป (Ling 1976: 28) ในญี่ปุ่น ชาตินิยมสมัยเมจิมีอิทธิพลถึงขั้นทำให้ชาวพุทธชั้นนายกองต้องการทำ

สงครามกับรัสเซียว่าเป็นสงครามศักดิ์สิทธิ์ และเป็นการแสดงถึง "ความเมตตากรุณา" ยิ่งกว่านั้นยังมีการโฆษณาว่าพระพุทธเจ้าทรงประทานพรให้ญี่ปุ่นมีชัยชนะเหนือพวกรัสเซีย "คนบาป" โดยที่ก่อนหน้านี้ พระในพุทธศาสนาก็เคยสอนชาวพุทธว่าการฆ่าannonใหม่ นั้นไม่เป็นปาณาติบาต ทั้งนี้เพื่อส่งเสริมให้ชาว นาทาใหม่ส่งนอกมาก ๆ เนื่องจากญี่ปุ่นสมัยเมจิ นั้นต้องพึ่งพารายได้จากการส่งออกใหม่ เพื่อรุดพัฒนา ประเทศให้ทัดเทียมตะวันตก (Davis: 174) ล่วงถึงสงครามโลกครั้งที่ ๒ พุทธศาสนาได้รับใช้ลัทธิชาตินิ ยมจนถึงขั้นสนับสนุนการทำสงครามรุกรานจีนและแมนจูเรีย โดยเห็นว่าเป็นการกระทำที่สอดคล้อง กับ "มหากรุณาและอาทรของพุทธศาสนา" (Victoria: 87)

คำกล่าวอันลือชื่อของกิตติวุฒโฒภิกขุเมื่อเกือบ ๓ ทศวรรษที่แล้ว ซึ่งสรุปสั้น ๆ ว่า "ฆ่าคอมมิวนิสต์ ไม่บาป" จึงมิใช่ของใหม่ในยุคนี้แต่อย่างใด เป็นแต่ว่าศัตรูของชาติเปลี่ยนชื่อเปลี่ยนฉลากเท่านั้น การที่ ลัทธิชาตินิยมสามารถเปลี่ยนแปลงหลักธรรมของพุทธศาสนาจนผิดเพี้ยนนี้ ย่อมไม่ใช่เพียงเพราะว่า ผู้นำทางศาสนจักรมีความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นกับผู้นำชาติเท่านั้น นอกไปจากความสัมพันธ์ส่วนบุคคล แล้ว อิทธิพลและความสำเร็จของลัทธิชาตินิยมยังอยู่ที่ที่สามารถเชื่อมโยงชาติกับพุทธศาสนาให้เป็นอัน หนึ่งอันเดียวกันได้ ความเป็นหนึ่งเดียวกันดังกล่าวเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับชาตินิยม ซึ่งเป็นของใหม่มาก เมื่อเทียบกับพุทธศาสนา ในด้านหนึ่งได้กล่าวแล้วว่าการทำให้พุทธศาสนาเป็นวัฒนธรรมแห่ง ชาติหรือเป็นเครื่องหมายแห่งความเป็นไทยนั้น ทำให้ผู้คนเกาะเกี่ยวกันเป็นชาติได้ แต่ในอีกด้านหนึ่ง เมื่อศาสนาถูกโยงให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับชาติเสียแล้ว ก็เป็นการง่ายที่ศรัทธาและความเคารพนับถือ ของผู้คนที่มีความศรัทธา จะถูกถ่ายทอดหรือครอบคลุมไปถึงชาติด้วย ขณะเดียวกันก็เป็นการสร้างความชอบ ธรรมแก่ลัทธิชาตินิยมด้วย โดยเฉพาะในช่วงแรก ๆ ที่ยังมีการต่อต้าน^๖

กล่าวอีกนัยหนึ่ง ระยะเวลาชาตินิยมเข้ามาอิงพุทธศาสนา ต่อเมื่ออุดมการณ์ดังกล่าวตั้งมั่น และรัฐ ชาติเข้มแข็ง ชาตินิยมก็จะมีอิทธิพลเหนือพุทธศาสนา โดยครอบงำกำกับพุทธศาสนาให้ตอบสนองผล ประโยชน์ของชาติ บทบาทและฐานะดังกล่าว อาจเข้าใจได้ชัดขึ้น เมื่อมองลัทธิชาตินิยมนี้เป็นศาสนา อย่างหนึ่งที่เข้ามาแย่งชิงความเป็นใหญ่เหนือผู้คนและสังคม

ศาสนาชาตินิยม

ชาตินิยมแม้จะเป็นอุดมการณ์ทางโลก ซึ่งมีพื้นฐานทางความคิดที่สวนทางกับศาสนา (ในยุโรป ลัทธิชาตินิยมเป็นผลผลิตของความคิดแบบเหตุผลนิยมในยุคสว่างเรืองทางปัญญา (Enlightenment) ซึ่งปฏิเสธศาสนา ยิ่งกว่านั้นลัทธินี้ยังเฟื่องฟูเป็นครั้งแรกเมื่อเกิดการปฏิวัติฝรั่งเศส ซึ่งเป็นปฏิกิริยาตอบ

^๖ ธงชัย วินิจจะกุล ตั้งข้อสังเกตว่า นำแปลกที่ว่ากระแสต่อต้านลัทธิชาตินิยมในสมัยรัชกาลที่ ๖ ไม่ค่อยมีใครพูด ถึงหรือถูกบันทึกไว้ในประวัติศาสตร์ไทย จนดูเหมือนว่าลัทธิชาตินิยมที่รัชกาลที่ ๖ นำมานั้นสามารถเผยแพร่ได้อย่าง ราบรื่น (ธงชัย ๒๕๓๘: ๒๐-๒๑)

ได้กับคริสต์ศาสนาอย่างรุนแรง) แต่เมื่อพัฒนามาถึงจุดหนึ่ง ชาตินิยมก็มีลักษณะไม่ต่างจากศาสนา โดยเฉพาะศาสนาที่มีพระเจ้า (Smith: 92-95)

ชาตินิยมนั้นมีหลายแบบก็จริง แต่ชาตินิยมส่วนใหญ่ โดยเฉพาะชาตินิยมโดยรัฐ หรือชาตินิยมแบบราชการ (official nationalism) นั้นมักเรียกร้องต้องการความจงรักภักดีจากผู้คนอย่างยิ่งยวด และวัตถุนั้นเป็นที่ตั้งแห่งความจงรักภักดีนั้นก็คือ "ชาติ" (ซึ่งมักแยกไม่ออกจากรัฐ) นั่นเอง กล่าวได้ว่า ในรัฐสมัยใหม่ ชาติมีสถานะไม่ต่างจากพระเจ้า การโกหกพระเจ้าเป็นข้อห้ามทางศาสนาอันใด การปกปิดความจริงต่อรัฐหรือเจ้าหน้าที่ของรัฐก็เป็นสิ่งที่ไม่พึงกระทำอันนั้น ยิ่งกว่านั้นการไม่รักชาติถือเป็นอนันตริยกรรมอย่างหนึ่งไม่ต่างจากการที่บุคคลปฏิเสธพระเจ้า ในรัฐชาติทุกแห่ง การ "ขบถ" ถือเป็นโทษร้ายแรงเช่นเดียวกับการประทุติ "นอกรีต" (heretics) ในหลายศาสนา (โดยเฉพาะในยุคกลาง) และถึงแม้ชาติจะเป็นที่รัก แต่ถ้าไปรักสิ่งอื่นมากกว่าชาติก็必有ปัญหาได้เหมือนกัน (จะเกิดอะไรขึ้นถ้ามีคนไทยบางคนปฏิเสธที่จะเป็นทหารสู้รบเข้าศึกเพราะถือว่าศีล ๕ สำคัญกว่าหน้าที่พลเมือง?) ชาติจึงไม่ได้ต้องการความจงรักภักดีอย่างธรรมดา หากต้องการความจงรักภักดีสูงสุดจากคนในชาติ

เพื่อสร้างความจงรักภักดีและสยบต่อฤทธาานุภาพของชาติ ชาติจำเป็นต้องมี "สิ่งศักดิ์สิทธิ์" ขึ้นมารองรับ สิ่งศักดิ์สิทธิ์อย่างหนึ่งก็คือธงชาติ ในรัฐชาติทั้งหลาย การเหยียบธงชาติถือเป็นสิ่งมิบังควรอย่างยิ่ง มีพิธีกรรมเกี่ยวกับธงชาติมากมายในยุคปัจจุบัน ไม่ต่างจากข้อพึงปฏิบัติที่ศาสนิกมีต่อพระพุทธรูปหรือไม้กางเขน ในสหรัฐอเมริกาซึ่งพิธีปฏิญาณตนต่อหน้าธงชาติได้ทำอย่างแพร่หลายตั้งแต่ในโรงเรียนไปจนถึงรัฐสภา ถึงกับมีคำกล่าวว่า "ไม้กางเขนมีความหมายต่อศาสนาของเราอย่างไร ธงชาติก็มีความหมายต่อประเทศของเราอย่างนั้น" (อ้างใน Ehrenreich: 219) ส่วนในบางประเทศ การไม่ยืนตรงเวลาชกธงชาติขึ้นเสาถือว่าเป็นการลบหลู่สิ่งสูงสุดที่อภัยให้ไม่ได้เลย นอกจากนั้นอนุสาวรีย์ของชาติก็มีความสำคัญและศักดิ์สิทธิ์ไม่แพ้ศาสนสถาน ยิ่งอนุสาวรีย์พระปิยมหาราชและอนุสาวรีย์ย่าโมด้วยแล้ว กลายเป็นเทวรูปหรือศาลเจ้าไปเลย รัฐชาติยังสร้างสิ่งศักดิ์สิทธิ์ขึ้นมาอีกหลายอย่างเช่น กฎหมาย (ดังที่มักพูดกันว่าต้องทำให้กฎหมายมีความ "ศักดิ์สิทธิ์") แม้ว่าในรัฐไทย ความศักดิ์สิทธิ์ของกฎหมายจะเป็นแค่ทฤษฎีมากกว่าความเป็นจริง แต่ก็มีสิ่งศักดิ์สิทธิ์อีกอย่างหนึ่งที่คนไทยยอมรับโดยดุษณี นั่นคือสถาบันกษัตริย์ จริงอยู่สถาบันนี้มีมาช้านานแล้ว แต่รัฐไทยสมัยใหม่ได้ทำให้สถาบันนี้ศักดิ์สิทธิ์ยิ่งกว่าเดิมจนแตะต้องไม่ได้เอาเลย

ลัทธิชาตินิยมที่ทำตัวเป็นศาสนาอย่างเด่นชัดคงไม่มีลัทธิใดเกินลัทธินาซี ฮิตเลอร์เคยพูดถึงพรรคของตนว่า "เราไม่ใช่ขบวนการ เราเป็นศาสนาต่างหาก" และผู้นำศาสนาก็คือตัวเขาเอง ศาสนาชาตินิยมแบบนาซีได้หยิบยืมวิธีการและสัญลักษณ์จากศาสนาคริสต์มาเป็นอันมาก บ่อยครั้งเขาเปรียบตัวเองเป็นพระเยซูและพระเจ้าผู้ไถ่ ส่วนองค์กรเอสเอสของเขาก็เปรียบดังกลุ่มสาวกหรือสภามณฑลของพระเยซู ผู้นำพรรคนาซีระดับรอง ๆ ลงมาจากฮิตเลอร์มีสถานะไม่ต่างจากนักบวชในศาสนาใหม่ซึ่งมีเครื่องหมายและตราสัญลักษณ์เป็นเครื่องบ่งบอกสถานะ และมีหน้าที่สำคัญประการหนึ่งคือการประกอบพิธี

กรรมสำหรับฝูงชน ศาสนานานาขึ้นนอกจากจะมีพิธีกรรมต่าง ๆ ที่คล้ายพิธีทางศาสนา (ซึ่งบ่อยครั้งเลือกจัดในสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ทางศาสนา) ยังมี“วันศักดิ์สิทธิ์”หรือ holy days ของตนด้วย และหนึ่งในวันศักดิ์สิทธิ์ก็คือวันที่อีสเตอร์มาถึงอำนาจ ซึ่งอีสเตอร์ประกาศว่าเป็น “the holy year of Our Lord” ความสำเร็จที่สำคัญประการหนึ่งของอีสเตอร์และพรรคนาซีก็คือ การทำให้ประชาชนนับถือเขาไม่ต่างจากพระเจ้า มี “บทสวด” มากมายที่ประชาชนแต่งขึ้นเพื่อสรรเสริญสักการะเขา ตามบ้านเรือนของคนทั่วไปหนังสืออัตชีวประวัติของเขาเรื่อง การต่อสู้ของข้าพเจ้า ถึงกับถูกอัญเชิญไว้ในที่ ๆ ครั้งหนึ่งเคยวางคัมภีร์ไบเบิลเลย (Ehrenreich: 209–210)

ศาสนานั้นต้องการปกรณัมหรือตำนานเรื่องเล่าขาน (myth)^๒ ส่วนชาตินั้นก็ต้องการประวัติศาสตร์ โดยที่บ่อยครั้งประวัติศาสตร์ของชาติก็ไม่ต่างจากปกรณัมเอาเสียเลย เรื่องวีรกรรมพระศรีสุริโยทัย ทำวสุธารี หรือเรื่องนางนพมาศกับการคิดค้นประเพณีลอยกระทงครั้งกรุงสุโขทัยเป็นปกรณัมที่ถูกเรียกขานใหม่ในนามประวัติศาสตร์ซึ่งไม่อาจลบไปได้ง่าย ๆ แม้จะขาดหลักฐานทางประวัติศาสตร์รองรับก็ตาม เพราะสำหรับลัทธิชาตินิยมนั้นสิ่งสำคัญมิได้อยู่ที่ว่า ความจริงคืออะไร หากอยู่ที่ว่า ผู้คนเชื่ออะไรต่างหาก

ความเชื่อเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับชาติไม่น้อยไปกว่าศาสนา ทั้งศาสนาและชาติต่างดำรงอยู่ได้เพราะผู้คนเชื่อในสิ่งที่มองไม่เห็น เป็นแต่ว่าศาสนานั้นอิงอยู่กับความเชื่อว่ามีพระเจ้า เทพ ผี หรือนิพพาน ส่วนชาตินั้นอิงอยู่กับความเชื่อว่ามีสิ่งที่เรียกว่า “ประเทศชาติ” ชาตินั้นไม่มีใครมองเห็น แม้ขึ้นไปอยู่บนยานอวกาศก็ไม่สามารถเห็นรูปร่างของชาติได้ เพราะพรมแดนของชาตินั้นเป็นเพียงการกำหนดบนแผนที่ที่สมมติกันขึ้นมาเท่านั้น ทั้ง ๆ ที่มองไม่เห็นชาติ (ยกเว้นเห็นจากแผนที่) แต่ผู้คนก็เชื่อว่าชาตินั้นมีอยู่ เพราะเหตุนั้นจึงอุทิศตัวและจงรักภักดีต่อชาติอย่างยิ่ง ในทำนองเดียวกัน แม้เขาจะไม่เคยเห็นหน้าค่าตาของ “เพื่อนร่วมชาติ”เลย แต่ก็รู้สึกว่คนเหล่านั้นเป็นพวกเดียวกับตน และย่อมรู้สึกเป็นเดือดเป็นร้อนหากคนเหล่านั้นถูกคนชาติอื่นข่มเหงรังแก

ชาติเป็นสิ่งที่ต้องอาศัยจินตภาพมาก บางคนเรียกว่า “เมืองที่มองไม่เห็น” (Smith: 90) หรือ “ชุมชนในจินตนากรรม” (imagined community) (Anderson: 6) แต่ชาติจะเห็นได้หรือจับต้องได้หรือไม่ ไม่สำคัญเท่ากับการทำให้ชาติบังเกิดขึ้นในความรู้สึกนึกคิดของผู้คน โดยอาศัยการปลูกฝังทั้งในโรงเรียนและตามสื่อต่าง ๆ มาตั้งแต่เกิดจนกลายเป็นภาพฝังแน่นในจิตใจ แม้ว่าชาติจะเพิ่งเกิดขึ้น แต่ก็ยังไม่สำคัญเท่ากับการทำให้ผู้คนรู้สึกว่ชาตินั้นมีความเป็นมายาวนานหลายศตวรรษ (รัฐชาติไทยแม้จะเป็นรูปเป็นร่างสมัยรัชกาลที่ ๕ แต่ในความรู้สึกของคนไทยที่ผ่านระบบโรงเรียน ชาติไทยมีมาตั้งแต่สมัยพ่อขุนรามคำแหงแล้ว) ในทำนองเดียวกันวัฒนธรรมแห่งชาติ ทั้ง ๆ ที่เพิ่ง “ประดิษฐ์คิดค้น” กันมาไม่นานมานี้ แต่การทำให้มันกลายเป็นสิ่งที่มีความการอันยาวนานในความรู้สึกของผู้คน กลับเป็นสิ่งที่สำคัญ

^๒ ดูความหมายและความสำคัญของปกรณัม ในบทที่ ๗

กว่า ขุดไทย หรือราว นั้นมีอายุน้อยกว่าปีสก็อตและผ้าถุงลายสก็อตด้วยซ้ำ แต่"วัฒนธรรมสก็อต"ดังกล่าวพอสืบไปจริงๆเอาเข้าจริง ๆ ก็มีอายุแค่ ๒ ศตวรรษเศษเท่านั้น ช้างก็เกิดขึ้นจากคนเชื้อชาติอื่นด้วย (The Economist 1996: 76) แต่เมื่อมันกลายเป็นวัฒนธรรมแห่งชาติในความรู้สึกของผู้คนเสียแล้ว ก็ยากที่จะแตะต้องเปลี่ยนแปลงอะไรได้

ในทำนองเดียวกัน "ความเป็นไทย" หรือ "คนไทย" ก็เพิ่งมีไม่ถึงร้อยปีนี่เอง เมื่อมี "ชาติไทย" เกิดขึ้นถึงมี "คนไทย" "คนไทย" เกิดขึ้นเมื่อคนล้านนา อีสาน ปักษ์ใต้ ถูกพร้าสอนตอกย้ำจนเกิดจินตภาพว่าตนเป็นส่วนหนึ่งของสิ่งที่ใหญ่กว่าหมู่บ้านและเมืองที่อาศัยอยู่ สิ่งนั้นคือชาติไทย และเพราะเหตุนี้จึงถือว่าตนเป็นคนไทยอันเป็นสำนึกที่ไม่เคยมีในหมู่บรรพบุรุษของตน ความเป็นคนไทยไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นมาโดยธรรมชาติ หากเป็นสิ่งที่ต้องสร้างขึ้นในจิตใจของผู้คน มัสลิโม ดาเชกลิโอ นักชาตินิยมชาวอิตาลีเขียนตระหนักถึงความจริงทำนองเดียวกันนี้เมื่อเขาพูดไว้ตั้งแต่ศตวรรษที่ ๑๙ หลังจากการรวมประเทศอิตาลีว่า "เราสร้างประเทศอิตาลีแล้ว ที่นี้เราจะต้องสร้างคนอิตาลีแล้วละ"(อ้างใน The Economist 1996: 75) คนก็ยังเป็นคนเดิม ความเป็นจริงโดยสภาพวิสัยก็ยังเป็นเช่นเดิม แต่เมื่อจินตภาพหรือสำนึกเกี่ยวกับอัตลักษณ์ของผู้คนเปลี่ยนไป คนอิตาลี คนไทยก็บังเกิดมีขึ้น

ชาติจึงเป็นเรื่องของการสมมติ และการสร้างชาติก็คือการทำให้สิ่งสมมตินั้นเป็นที่ยอมรับของผู้คนจนกลายเป็นความจริงที่ปฏิเสธไม่ได้ ไม่ว่าในเรื่องการมีอยู่ของชาติไทย วัฒนธรรมไทย ความเป็นไทย หรือคนไทยทั้งหมดนี้จินตภาพหรือความเชื่อเป็นสิ่งสำคัญยิ่งกว่าความเป็นจริง เพราะเหตุนี้ตำนานหรือเรื่องเล่าขานจึงสำคัญกว่าข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ และด้วยเหตุผลดังกล่าวชาตินิยมจึงมีลักษณะที่คล้ายคลึงกับศาสนา

อย่างไรก็ตาม สิ่งที่ทำให้ชาตินิยมใกล้เคียงกับศาสนาจนอาจจะมาแทนกันได้ก็คือ ผลในทางจิตใจ ส่วนลึกของผู้คน ชาตินิยมทำให้ผู้คนตระหนักถึงความหมายของชีวิต และทำให้ชีวิตมีจุดหมาย จุดหมายชีวิตที่วากก็คือการอุทิศตนเพื่อชาติ ชาตินิยมทำให้ปัจเจกบุคคลพร้อมจะเสียสละเพื่อสิ่งที่ยิ่งใหญ่กว่าตน ทำให้บุคคล"ค้นพบ"ตนเองหรือรู้ว่าตนมีที่ทางอยู่ตรงไหนในโลกอันกว้างใหญ่ ชาตินิยมได้มอบอุดมคติหรือเครื่องนำทางแก่ชีวิต ทำให้บุคคลพบว่าตนสามารถและมีโอกาสที่จะประกอบคุณธรรมอันยิ่งใหญ่ได้ นี่คือการตอบว่าเหตุใดลัทธิอันเป็นสาเหตุของการฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ชาวยิวจึงสามารถดึงดูดคนหนุ่มสาวชาวเยอรมันที่มีอุดมคติมาได้ทั่วประเทศ ยิ่งไปกว่านั้นบ่อยครั้งโอกาสที่ชาติจะเปิดให้ผู้คนได้ประกอบคุณธรรมอันยิ่งใหญ่มักจะหนีไม่พ้นการทำสงคราม สงครามเพื่อชาติไม่เพียงเปิดโอกาสให้ผู้คนได้เสียสละเพื่อสิ่งที่ยิ่งใหญ่เท่านั้น หากยังอาจก่อให้เกิดความรู้สึกหลายชนิดที่คล้ายคลึงกับประสบการณ์ทางศาสนา อาทิ ความปิติเต็มด้าเมื่ออยู่ท่ามกลางฝูงชนที่เฉลิมฉลองชัยชนะ เนื่องจากตัวตนของแต่ละคนได้ถูกกลืนหายไปในเรื่องซึ่งใหญ่กว่าไม่ต่างจากเวลาประกอบพิธีกรรมอันศักดิ์สิทธิ์ ทำให้รู้สึกถึงพลังอันยิ่งใหญ่และอบอุ่น ขณะที่ความทุกข์ส่วนบุคคลถูกลืมไปชั่วระยะ ไซแต่เท่านั้นสัญลักษณ์ทาง

ศาสนายังมักถูกนำมาใช้ในสงครามจนผู้คนเกิดความรู้สึกว่าการเข้าสู่สงครามก็คือการบำเพ็ญหน้าที่ทางศาสนาอย่างหนึ่ง (Ehrenreich: 14-18)

กล่าวอีกนัยหนึ่ง ชาตินิยมทำให้ชีวิตมีที่ยึดเหนี่ยว ศาสนาส่วนใหญ่นั้นให้พระเจ้าเป็นที่ยึดเหนี่ยวของชีวิต แต่สำหรับลัทธิชาตินิยมนั้น ชาติคือสรณะของชีวิต และการที่ผู้คนถือเอาชาติมาเป็นสรณะหรือที่ยึดเหนี่ยวของชีวิต ส่วนหนึ่งก็เพราะชาติมาทำหน้าที่แทนพระเจ้าหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์เสียเอง^๓ สรณะนี้ไม่เพียงแต่ให้ความหมายแก่ชีวิต เป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจ และทำให้รู้สึกมั่นคงอบอุ่นไม่ว่าเหวี่ยงวดยาย หากยังสามารถให้ความสมบูรณ์พูนสุขและความสะดวกสบายทางวัตถุอีกด้วย หากว่าทุกคนร่วมกันอุทิศตนเพื่อสร้างชาติให้เจริญรุดหน้า

ศาสนาคู่แข่ง

การที่ชาตินิยมกลายเป็นศาสนาอย่างใหม่ ย่อมมีผลกระทบต่อศาสนาดั้งเดิมอย่างหลีกเลี่ยงได้ยาก ผลประการหนึ่งก็คือ ศาสนาดั้งเดิมถูกลดความสำคัญจนมีสถานะต่ำกว่าชาติ ในแทบทุกประเทศ กฎหมายของชาติสำคัญกว่าศีลธรรมหรือคำสอนทางศาสนา(แม้ศาสนานั้นจะเป็นศาสนาประจำชาติ) การกระทำใด ๆ ก็ตาม ถึงจะสอดคล้องกับหลักศาสนา แต่หากผิดกฎหมาย ก็ไม่อาจกระทำได้ ในทางตรงกันข้ามการกระทำใด ๆ ก็ตาม หากถูกกฎหมาย แม้จะผิดหลักศาสนา ก็ทำได้ไม่ยาก (เช่น การชนไก่ นับหมื่น ๆ ตัวทิ้งทะเลเพื่อควบคุมราคาในตลาดไม่ให้ตกต่ำ) สำหรับรัฐสมัยใหม่ กฎหมายกลายเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ไม่อาจละเมิดได้เลย

^๓ คงไม่ใช่เรื่องบังเอิญที่ลัทธิชาตินิยมในโลกสมัยใหม่นั้นเกิดขึ้นและเฟื่องฟูหลังจากที่ผู้คนเริ่มมีความเชื่อว่าพระเจ้านั้น"ตาย"แล้ว เดวิด ลอยได้ชี้ให้เห็นว่าในตะวันตกนั้นมีความสัมพันธ์กันอย่างมากระหว่างการเกิดขึ้นของรัฐสมัยใหม่กับการเลือนหายของพระเจ้าในสำนึกของผู้คน กระบวนการดังกล่าวเริ่มเมื่อลัทธิโปรเตสแตนต์ได้บั่นทอนศาสนจักรคาทอลิกซึ่งมีสันตะปาปาเป็นประมุขจนสูญเสียสถานะการเป็นตัวกลางระหว่างมนุษย์กับพระเจ้า แม้โปรเตสแตนต์จะเชื่อว่ามนุษย์สามารถติดต่อกับพระเจ้าได้โดยตรง แต่เมื่อสถาบันนักบวชที่เป็นตัวกลางระหว่างมนุษย์กับพระเจ้าเสื่อมอิทธิพลลงไป ผู้คนกลับรู้สึกว่ายูห่างไกลจากพระเจ้ามากขึ้น ในสภาพ"สูญญากาศทางจิตวิญญาณ"นี้เองสถาบันกษัตริย์ได้เข้ามาเติมช่องว่างดังกล่าว ด้วยการอ้างตนว่ารับเทวสิทธิ์มาจากพระเจ้าและสถาปนาตนเองเป็นสมบูรณาญาสิทธิราชย์ มีอำนาจสูงสุดในโลกนี้โดยตรงต่อพระเจ้าองค์เดียวเท่านั้น การที่ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์สามารถตอบสนองความรู้สึกของผู้คนที่ต้องการใกล้ชิดกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ (ซึ่งเคยเป็นหน้าที่ของศาสนจักรหรือสถาบันนักบวช)เป็นสาเหตุทำให้ระบอบนี้เฟื่องฟูในศตวรรษที่ ๑๗ ขณะเดียวกันระบอบนี้ก็ทำให้การรวมอำนาจสู่ศูนย์กลางบังเกิดขึ้นได้ และในที่สุดก็เกิดมีระบอบราชการอันใหญ่โตเพื่อรองรับอำนาจและเป็นกลไกให้แก่ระบอบดังกล่าว ในขณะที่รัฐชาติค่อย ๆ เติบโตขึ้น กษัตริย์นั้นวันยิ่งต้องพึ่งพากลไกรัฐในการบริหารแผ่นดินจนตัวเองเหินห่างจากประชาชนขึ้นเรื่อย ๆ รัฐชาติจึงมีความสำคัญแทนที่เป็นลำดับ มิใช่สำคัญแต่ในแง่การนำบัดทุกข์บำรุงสุขประชาชนเท่านั้น หากยังในแง่ที่ตอบสนองความต้องการทางจิตใจของผู้คน ซึ่งครั้งหนึ่งกษัตริย์แบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เคยมีบทบาทนั้นมาก่อน เป็นแต่ว่าความสำคัญประการหลังนี้ไม่ค่อยมีผู้ตระหนักเท่าไร (Loy 1999: 90-97)

นี่คือสิ่งที่เกิดขึ้นกับพุทธศาสนาในไทยด้วยเช่นกัน แต่นอกเหนือจากการลดความสำคัญของพุทธศาสนาแล้ว การขยายอิทธิพลของลัทธิชาตินิยมยังมีผลกระทบในทางอื่น ๆ ต่อพุทธศาสนาด้วย ผลกระทบดังกล่าวเกี่ยวข้องอย่างมากกับขั้นตอนการขยายอิทธิพลของลัทธิชาตินิยม

วิธีการของชาตินิยมในการขยายอิทธิพลโดยสัมพันธ์กับพุทธศาสนา กล่าวโดยทั่วไปแล้วมี ๓ วิธีคือ

๑. การอิงกับพุทธศาสนา

โดยการทำให้ผลประโยชน์ของชาติกับพุทธศาสนาเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ความเจริญของชาติหมายถึงความเจริญของพุทธศาสนา และการเจริญของพุทธศาสนาหมายถึงความเจริญของชาติ ในขั้นนี้พุทธศาสนายังคงหลักกรรมสำคัญของตนไว้ได้

๒. การแฝงตนอยู่ในร่างพุทธศาสนา

เมื่อชาตินิยมเข้มแข็ง และรัฐชาติมีอำนาจมากขึ้น พุทธศาสนาก็เริ่มถูกแปลงโดยมีอิทธิพลของลัทธิชาตินิยมสอดใส่เข้าไปเพื่อให้สอดคล้องกับผลประโยชน์ของชาติ การตีความศีลข้อปาณาติบาตเสียใหม่ให้สอดคล้องกับการทำสงครามเพื่อชาติ เป็นส่วนหนึ่งของวิธีการดังกล่าว ในพม่าอิทธิพลของลัทธิชาตินิยม ทำให้อุดมคติสูงสุดของพุทธศาสนาคือนิพพานถูกโยงเข้ากับการต่อสู้เพื่อเอกราช กลายเป็นว่าเอกราชคือ "นิพพานในโลกนี้" (Sarkisyanz: 92)

แต่ที่สำคัญกว่านั้นก็คือ การทำให้พุทธศาสนาเป็นส่วนหนึ่งของลัทธิชาตินิยมหรือเป็นเนื้อเดียวกันกับลัทธิชาตินิยม ในศรีลังกา ชาตินิยมแฝงอยู่ในร่างพุทธศาสนาถึงขั้นว่า ชาวพุทธและสถาบันทางพุทธศาสนากลายเป็นหัวหอกในการทำร้ายคนเชื้อชาติทมิฬซึ่งเรียกร้องการแบ่งแยกดินแดน(หรือการปกครองตนเอง)ออกจากประเทศซึ่งคนส่วนใหญ่มีเชื้อชาติสิงหล ดูเผิน ๆ เหมือนกับว่าพุทธศาสนากับเชื้อชาติสิงหลมีผลประโยชน์ร่วมกัน แต่อันที่จริงพุทธศาสนาได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของขบวนการชาตินิยมสิงหลไปแล้ว ความเป็นพุทธกลายมาผูกติดกับความเป็นสิงหลอย่างแน่นแฟ้น จนเห็นคนเชื้อชาติทมิฬเป็นภัยคุกคามพุทธศาสนา ทั้ง ๆ ที่พุทธศาสนานั้นเป็นสากลนิยม คำนึงถึงธรรมมากกว่าเรื่องเชื้อชาติ จนเมื่อ ๒ ศตวรรษที่แล้วชาวพุทธลังกาก็ยังยินยอมให้ราชวงศ์อินเดียมาปกครองกรุงแคนดี้ อันเป็นราชธานีซึ่งมีความสำคัญในทางพุทธศาสนา มาก ทั้งยังไม่รังเกียจหากคนอังกฤษจะมาปกครองถ้ายังอุปถัมภ์พุทธศาสนาได้อยู่ (Ling 1976: 265) นี่ก็ไม่ต่างจากคนไทยแต่ก่อนที่นับถือบุญเบญจกษัตริย์ในฐานะธรรมราชา หาได้รังเกียจไม่ว่าเป็นปัจเจกมิตรผู้ปล้นชิงเอกราชของไทยอย่างที่เข้าใจกันนับแต่มีการสร้างชาติในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา (สุนทร: ๖๗-๗๑, ๑๖๗-๑๘๑)

๓. การอยู่เหนือพุทธศาสนา หรือแยกต่างหากจากพุทธศาสนา

ถึงขั้นนี้ชาตินิยมมีสถานะประหนึ่งศาสนา กลาย ๆ อยู่เป็นเอกเทศ ซึ่งสามารถจะเข้ามาครอบงำการนับถือพุทธศาสนาได้ ในบางประเทศหรือบางสมัย ที่พุทธศาสนาไม่ได้มีฐานะเป็นวัฒนธรรมแห่งชาติ (เพราะถูกกล่าวหาว่าเป็นศาสนาต่างชาติ) พุทธศาสนาจะถูกสยบ กดดัน หรือถูกรังเกียจ เช่น ในญี่ปุ่น

เมื่อรัฐบาลยุคเมจิเลือกลัทธิชินโตให้เป็นวัฒนธรรมแห่งชาติ ผลที่ตามมาคือการแยกสิ่งที่เป็นพุทธออกจากชินโต พิธีกรรมและศาลชินโตถูกกำหนดให้แตกต่างจากของพุทธ ทั้ง ๆ ที่แต่เดิมไม่มีการแยกแยะเด่นชัด ผู้ประกอบพิธีชินโตก็ถูกแยกออกจากพระในพุทธศาสนา โดยมีรูปแบบต่างกัน มีการเขียนประวัติศาสตร์ของเทพชินโตขึ้นใหม่ให้ต่างจากพุทธ มีการกำหนดประเพณีพิธีกรรมของชาติขึ้นมาโดยมีมาตรฐานเดียวกันทั่วประเทศ แน่แน่นอนว่าต้องให้ต่างจากพุทธ (Ketalaar: 58-76) การ"สร้าง"ศาสนาชินโตให้เป็น"ศาสนาของชาติ" (ทั้ง ๆ ที่แต่ก่อนชินโตยากจะเรียกได้ว่าเป็นศาสนา) เกิดขึ้นพร้อม ๆ กับการกำราบและรังควานพุทธศาสนา สิ่งนี้มีผลในการปรับเปลี่ยนพุทธศาสนาให้คลาดเคลื่อนไปจากเดิม เพราะผู้นำฝ่ายพุทธศาสนาหาทางออกด้วยการพยายามปรับตัวปรับศาสนาให้คล้ายตามรัฐ เช่น ถือว่าการฆ่าคนเพื่อชาตินั้นไม่ถือว่าผิดหลักธรรม หลักธรรมเรื่อง "อนัตตา" หรือ "ไม่มีตัวตน" ถูกตีความใหม่เพื่อให้มีประโยชน์ต่อรัฐมากขึ้น (แทนที่จะมองว่าเป็นเรื่อง "พ้นโลก") เช่นสอนเพื่อให้คนงานหญิงยอมทนความยากลำบากในโรงงานได้ และเพื่อให้ผู้ชายยอมทนวินัยเหล็กของกองทัพได้ ขณะเดียวกันชาวพุทธก็พากันแสดงความรักชาติด้วยการสมัครเป็นทหาร หรือไปสอนศาสนาเพื่อสร้าง"สันติภาพ"ในประเทศอาณานิคมที่ถูกญี่ปุ่นยึดครอง รวมทั้งทำกิจกรรมสาธารณประโยชน์ ในคุก โรงงาน และโรงเรียน ตลอดจนตั้งกลุ่มอาสาสมัครทั่วประเทศ (Davis: 172) ทั้งหมดนี้ก็เพื่อแสดงว่าพุทธศาสนามีใช้กาฝาก หากมีประโยชน์ต่อรัฐมากมาย

สำหรับประเทศที่พุทธศาสนาเคยเป็นกระแสหลักเช่นไทย หลังจากที่ชาตินิยมเติบโตภายใต้ฉายาของพุทธศาสนา จนสามารถตั้งมั่นได้แล้ว ก็แยกออกมาเป็นเอกเทศ โดยมีอิทธิพลเหนือพุทธศาสนาชาติกับศาสนาแม่อุเหมือนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน แต่อันที่จริงผลประโยชน์ของชาติ (หรือรัฐ) กลับมีความสำคัญเหนือผลประโยชน์ของพุทธศาสนา หากหลักธรรมทางพุทธศาสนาไม่สอดคล้องกับผลประโยชน์ของรัฐ ก็ต้องไถ่เปลี่ยนด้วยการ"กลบเกลื่อน"ไปเสีย ดังเช่นหลักธรรมเรื่องสันโดษถูกลบไปจากคำสอนของคณะสงฆ์ตาม"คำขอ"ของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เพื่อสนองนโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจของชาติ ในขณะเดียวกันระบบคุณค่าในทางพุทธศาสนาก็ต้องหลีกทางให้กับระบบคุณค่าที่รัฐเป็นตัวกำหนด อาทิเช่น ระบบเกียรตินิยม ซึ่งเคยมีคุณธรรมเป็นเกณฑ์กำหนด(เช่น ความซื่อสัตย์ เมตตา กรุณา) ได้เปลี่ยนมาเป็นการใช้ชั้นเงินเดือนหรืออายุราชการเป็นเกณฑ์ ใครที่อายุราชการถึงขั้นก็ได้เหรียญตราไปโดยอัตโนมัติ บุคคลจะได้สายสะพายก็ไม่ใช่เพราะมีคุณธรรมนานับถือหากเพราะทำคุณประโยชน์หรือบริจาคเงินให้รัฐ ถ้าเป็นพระสงฆ์ แทนที่จะได้สมณศักดิ์เพราะชาวบ้านศรัทธาในความเป็นพระสุปฏิปันโน ก็กลับมาขึ้นอยู่กับว่า สนองนโยบายของส่วนกลาง (ทั้งรัฐและคณะสงฆ์) แค่นั้นในระดับชุมชน การประกวดหมู่บ้านที่จัดโดยราชการ ทำให้ความเรียบง่ายและความเอื้อเฟื้อเกื้อกูลมีใช้คุณค่าที่ชาวบ้านนับถืออีกต่อไป หากไปให้ความสำคัญกับการสร้างวัตถุ ภาพลักษณ์และการแข่งขันกันแทน

คณะสงฆ์ไทยภายใต้อิทธิพลศาสนาชาตินิยม

ในยุคพัฒนาประเทศนี้เอง ที่คณะสงฆ์ไทยกลายเป็นเครื่องมือของลัทธิชาตินิยมด้วยการเป็นกำลังสำคัญในการขยายอิทธิพลของรัฐเพื่อทัดทานลัทธิคอมมิวนิสต์ ในเอกสารของกองอำนวยการป้องกันและปราบปรามคอมมิวนิสต์เมื่อปี ๒๕๑๓ ระบุไว้ชัดเจนว่า พระสงฆ์ควรส่งเสริมความเข้าใจอันดีระหว่างรัฐบาลกับประชาชนและสอนให้ประชาชนเห็นภัยคอมมิวนิสต์ การสอนธรรมะมิได้มุ่งที่ช่วยคนพ้นทุกข์อีกต่อไป หากจุดหมายสำคัญคือเพื่อความมั่นคงของชาติ และเพื่อสร้างความจงรักภักดีต่อรัฐบาล ดังเห็นได้จากคำกล่าวของสมเด็จพระวันรัตเมื่อปี ๒๕๑๒ ว่า "เมื่อประชาชนยึดมั่นในธรรมะ ก็จงรักภักดีต่อประเทศชาติ พระมหากษัตริย์และรัฐบาล"(อ้างใน Somboon: 66)

นโยบายความมั่นคงของชาติ ทำให้เกิดโครงการต่าง ๆ มากมายที่เกี่ยวข้องกับพระสงฆ์ ที่สำคัญคือ โครงการพระธรรมทูต โครงการพระธรรมจาริก และโครงการพัฒนาชุมชน สองโครงการแรกแม้จะเป็นการเผยแผ่ศาสนา แต่ก็มุ่งต่อต้านคอมมิวนิสต์เป็นหลัก โดยพยายามปลูกฝังความรักชาติ รัฐบาล และพระมหากษัตริย์ในหมู่ประชาชน เวลาลงพื้นที่ นอกจากการสอนธรรมะแล้วยังมีการเผยแพร่นโยบายของรัฐบาล แจกเอกสารต่าง ๆ เกี่ยวกับโครงการของรัฐ (Somboon: 69) โครงการพระธรรมทูตเน้นชาวบ้านในชนบทที่อยู่ในเขตแทรกซึมของคอมมิวนิสต์ ส่วนโครงการพระธรรมจาริกเน้นหมู่บ้านชาวเขาโดยมุ่งเปลี่ยนศาสนาให้เขามาถือพุทธ เพราะเชื่อว่าเมื่อเป็นพุทธแล้วก็จะ "ไทย" ซึ่งเป็นหลักประกันว่าจะไม่เป็นคอมมิวนิสต์ เพราะคอมมิวนิสต์นั้นคือพวก "ไม่ใช่ไทย" ตามคำนิยามของชาตินิยมแบบราชการไทยนั่นเอง

ผลสำคัญประการหนึ่งของการที่พุทธศาสนาอยู่ภายใต้อิทธิพลของลัทธิชาตินิยมแบบราชการไทยก็คือ คณะสงฆ์ได้อิงแอบแนบสนิทกับรัฐยิ่งขึ้น ส่วนหนึ่งก็เพราะเข้าใจไปว่า "รัฐ" นั่นคือ "ชาติ" การรักชาติคือ การจงรักภักดีต่อรัฐ (ทั้ง ๆ ที่ชาติมีความหมายมากกว่านั้น หากแต่ถูกลัทธิชาตินิยมแบบราชการตีกรอบให้แคบลง) เมื่อผนวกกับประเพณีของเถรวาทที่ถือว่าความสัมพันธ์อันเกื้อกูลกันระหว่างสงฆ์กับผู้ปกครองเป็นปัจจัยแห่งความเจริญอกงามของพุทธศาสนา ผลก็คือพระสงฆ์ไทยฝึกฝนมึนเมาอยู่กับฝ่ายรัฐอย่างเห็นได้ชัด การคัดค้านทั้งตึงรัฐบนพื้นฐานของหลักธรรม เป็นสิ่งที่เห็นได้ไม่บ่อยนัก ตรงกันข้ามการทำเช่นนั้นง่ายที่จะถูกกล่าวหาว่า "เล่นการเมือง" พระสงฆ์ไทยจึงถูกตีกรอบให้เป็นฝ่ายสนับสนุนรัฐเท่านั้น ซึ่งรวมถึงยอมให้รัฐครอบงำกำกับด้วย การที่รัฐแผ่อำนาจครอบคลุมพื้นที่ในเขตพหุศาสนา ทั้ง ๆ ที่แต่ก่อนเป็นพื้นที่ที่เป็นอิสระจากอำนาจของพระมหากษัตริย์ ชนิดที่พระราชอาญาล่วงล้ำเข้าไปไม่ได้^๔ เป็นเพียงตัวอย่างเล็กน้อยของการที่รัฐและชาตินิยมเข้ามามีอำนาจเหนือพุทธ

^๔ ในสมัยอยุธยาแม้แต่พระมหากษัตริย์ก็ไม่สามารถนำศัตรูทางการเมืองหรือชนตมมาลงโทษได้ หากเข้าไปสัภัยในวัด นอกจากนั้นในสมัยพระเพทราชายังมีพระบรมราชโองการมิให้เจ้าเมืองหรือปลัดเมืองไปชำระคดีไม่ว่าคดีแพ่งอาญา หรืออริกรรม หากเป็นคดีที่เกิดในบริเวณพื้นที่ ๔ วารอบ ๆ วัด ปล่อยให้วัดชำระความเอง (สายชล: ๔๘) ในสมัยพระเจ้าบรมโกศ มีพระราชกำหนดระบุว่า หากพระภิกษุทำผิดกฎหมายบ้านเมือง เจ้าหน้าที่บ้านเมืองไม่สามารถจะ

ศาสนา ที่ยิ่งกว่านั้นก็คืออำนาจของรัฐในการควบคุมกิจการของสงฆ์ผ่านพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๐๕ รวมทั้งอำนาจในการโน้มน้าวชักจูงให้คณะสงฆ์ดำเนินกิจการต่าง ๆ เพื่อสนองประโยชน์ของรัฐ เช่นการทำการกิจการสาธารณประโยชน์ด้านต่าง ๆ ในชุมชนอย่างที่กำลังเป็นอยู่ในปัจจุบัน ที่กล่าวมาข้างต้นนี้ เมื่อรวมกับอิทธิพลของชาตินิยมในยุคสร้างรัฐชาติ (สมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส) ซึ่งส่งผลให้พุทธศาสนาเปลี่ยนแปลงอย่างขนานใหญ่ ทั้งในแง่การทำให้พุทธศาสนาลดความหลากหลายจนเหลือเพียงแบบแผนหนึ่งเดียวที่เป็นทางการ (standardization) การลดทอนเนื้อหาหลักธรรมให้เหลือเพียงโลกียธรรม และการรวมศูนย์คณะสงฆ์ ล้วนบ่งชี้ว่าลัทธิชาตินิยมนั้นมีพลังมหาศาลในการกำหนดแบบแผนรูปลักษณะของพุทธศาสนา จนอาจทำให้คลาดเคลื่อนจากหลักการเดิมได้ ทุกวันนี้อิทธิพลดังกล่าว ยังมีอยู่อย่างมหาศาลและสามารถกำหนดความเป็นไปของพุทธศาสนาได้มากมาย เมื่อมองลัทธิชาตินิยมในฐานะที่เป็นศาสนาแล้ว จะเห็นว่านี่เป็นศาสนาที่ทรงพลังและน่ากลัวกว่าศาสนาบางศาสนาที่มักพูดถึงกันเสียอีก

ลัทธิบริโภคนิยม

ในขณะที่ชาตินิยมเน้นเรื่องอำนาจและความสำคัญของรัฐ (ในฐานะที่เป็นตัวแทนของชาติ) บริโภคนิยมก็เน้นเรื่องสิ่งเสพและให้ความสำคัญกับทุนหรือตลาด (ในฐานะที่เป็นปัจจัยสำคัญในการผลิตและเข้าถึงสิ่งเสพ) บริโภคนิยมแม้จะแสดงตัวอย่างเด่นชัดหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ (Durning: 30) แต่ก็มีอิทธิพลเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วและมหาศาลในเวลาไม่นาน

แม้ว่าพุทธศาสนาจะเพิ่งเผชิญกับลัทธิบริโภคนิยมเต็มรูปแบบเมื่อไม่นานมานี้ แต่รากเหง้าของมันอันได้แก่ สิ่งเสพและเงินตรานั้น เชื่อว่าส่งผลกระทบกับพุทธศาสนาในไทยมานานับร้อยปีแล้วเป็นอย่างน้อย ดังจะเห็นได้ว่ายุคใดก็ตามที่เศรษฐกิจและการค้าเจริญรุ่งเรือง จะมีพระอลัชชีหรือประพฤติผิดวินัยเพิ่มขึ้นมาก อาทิเช่น ในยุคต้นรัตนโกสินทร์ การค้ากับต่างประเทศเป็นไปอย่างคึกคัก ทั้งกษัตริย์ เจ้านาย และขุนนางตั้งแต่ระดับสูงจนถึงระดับล่างต่างทำการค้าสำเภาเช่นเดียวกับชาวจีน ขณะเดียวกันการค้าภายในตลอดจนเกษตรกรรมเพื่อการค้าก็ขยายตัวอย่างมาก เงินตราเพิ่มพูนและหมุนเวียนในระบบเศรษฐกิจมากขึ้น (นิธิ ๒๕๒๗: ๑๐๒-๑๐๕, ๑๔๓) ยิ่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเก็บภาษีได้มากมาย บวกกับรายได้จากการค้าส่วนตัวพระองค์ จึงทรงสามารถซ่อมสร้างวัดวาอารามได้เป็นจำนวนมาก

ในยุคนี้เองมีหลักฐานว่าพระถูกสึกเป็นจำนวนมาก ในรัชกาลที่ ๑ (พ.ศ. ๒๓๔๔)มีพระถูกสึก ๑๒๘ รูป(กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔: ๒๒๖)ในรัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๔๕)มีบันทึกว่า "เกิดข้าระความ

เอาโทษได้ "เหตุด้วยกาสาจะพัตรพระพุทธรูปเจ้าหุ้มกายอยู่" แต่ให้ "เอาญาติโยมสงฆ์รูปนั้นไปโทษ" แทน (กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔: ๓๑๑)

พระสงฆ์ที่ประพฤตินาจารมิดวร ได้ตัวชำระสีกก็มากประมาณ ๕๐๐ เศษ ที่หนีไปก็มาก พระราชาคณะเป็นปาราชิกก็หลายรูป" (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ๒๕๐๓: ๒๑) แม้ว่าจะไม่มีการวิเคราะห์ในเรื่องนี้ แต่เชื่อว่าเงินตราและความมั่งคั่งของกรุงรัตนโกสินทร์ในเวลานั้นน่าจะมีส่วนสัมพันธ์กับการที่พระประพฤตินอกวินัยกันอย่างมากมาย ควรกล่าวด้วยว่าในสมัยรัชกาลที่ ๓ นั้น มีการถวายนิติภัยแก่ภิกษุสามเณรเพิ่มขึ้นมากกล่าวคือ เพิ่มขึ้นเป็น ๓ เท่าในสมัยต้นรัชกาลที่ ๓ และเพิ่มขึ้นเป็น ๒ เท่าในตอนปลายสมัยรัชกาล ในปลายสมัยรัชกาลที่ ๑ (พ.ศ.๒๓๔๘) รายจ่ายนิติภัยโดยรวมทั้งสิ้น ๑,๓๑๓ บาท แต่ ๒๒ ปีต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๓ นิติภัยเพิ่ม ๓๐ เท่า เป็น ๔๐,๒๖๐ บาท ยิ่งในสมัยรัชกาลที่ ๔ ด้วยแล้วบางปีพระองค์ต้องจ่ายค่านิติภัยถึง ๘๐,๐๐๐ บาท นอกจากนิติภัยซึ่งถวายแก่พระสงฆ์วัดหลวงในกรุงและในหัวเมืองทุกวัดแล้ว ยังมีการถวายแก่พระสงฆ์ที่มาในงานพระราชพิธีในพระราชวังด้วย พระราชทรัพย์ที่ใช้จ่ายในการนี้คงจะมาก จนถึงกับทรงมีพระราชปรารภว่า พระสงฆ์เข้าในวังวันใดไม่เคยกลับไปมือเปล่า ผิดกับข้าราชการที่เป็นคฤหัสถ์ ทำงานในวังเหน็ดเหนื่อย แต่กลับบ้านมือเปล่าทุกวัน ยกเว้นวันรับเบี้ยหวัด ซึ่งมีเพียงปีละครั้ง แต่กระนั้นก็ได้น้อยกว่าพระสงฆ์ส่วนใหญ่

การที่เงินตราแพร่สะพัดมากขึ้นในราชธานี อีกทั้งได้มีการถวายเงินให้กับพระสงฆ์มากขึ้น ย่อมทำให้พระมีความเป็นอยู่สุขสบายขึ้น จนหลงใหลในวัตถุ และย่อหย่อนต่อการประพฤติปฏิบัติ คงเพราะเหตุนี้เองพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงประณามพระสงฆ์ส่วนใหญ่ในเวลานั้นว่า เป็นพวก "อามิสทายาท" มากกว่าพวกธรรมทายาท และเมื่อทรงสถาปนาคณะธรรมยุตขึ้นมา วินัยข้อหนึ่งซึ่งเข้มงวดเป็นพิเศษคือการไม่จับเงิน เป็นไปได้ว่าทรงเห็นการสะสมเงินตรานั้นเป็นโทษต่อสมณเพศ จึงทรงกำชับสิกขาบทข้อนี้ให้เป็นไปตามพระวินัย

ปัจจัยอีกประการหนึ่งซึ่งมีผลต่อวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ ก็คือ การแพร่สะพัดของสุรา อย่างไม่เคยมีมาก่อน มีบันทึกของชาวต่างชาติในสมัยรัชกาลที่ ๓ ระบุว่า "แม้แต่ที่เป็นขุนนางและพระก็ยังเมาเป็นธรรมดา" (อ้างใน นิธิ ๒๕๒๗: ๑๕๖) ผู้บันทึกซึ่งอ้างว่าอยู่ในเมืองไทยเป็นเวลานาน ยังกล่าวด้วยว่าสภาพเช่นนี้ไม่เคยพบมาก่อน กล่าวได้ว่าฤทธิ์ของสุรามีได้มีผลต่อการล่วงวินัยของพระเท่านั้น หากยังกระทบต่อสภาพศีลธรรมของผู้คนในสมัยนั้นโดยตรงดังในสมัยรัชกาลที่ ๔ ปาลเลกซ์พบว่ามี "คนขี้เมาและเด็กกลางถนนเป็นอันมาก" (ปาลเลกซ์: ๑๘๙) ทำให้เกิดการทะเลาะวิวาทขกตีกันตามถนนหนทาง และในเขตชุมชนบ่อยครั้ง อีกทั้งยังมีการตีชิงวิ่งราวปล้นทรัพย์ จนต้องมีประกาศของราชการเมื่อปี ๒๔๒๕ ว่า "บัดนี้ราษฎรพากันสุบผีนกินสุราหนาขึ้นกว่าแต่ก่อน พวกที่ประพฤติดังนี้ล้วนแต่เป็นคนขัดสนเงินทอง เป็นเหตุให้ประพฤติความชั่วต่าง ๆ" (อ้างใน พอใจ: ๔๙)

แม้ในประกาศดังกล่าวจะระบุว่าพวกที่ทำความชั่วเพราะสุบผีนกินสุรา "ล้วนแต่เป็นคนขัดสนเงินทอง" แต่การหลงใหลของสุรานั้นเป็นผลโดยตรงจากการแพร่สะพัดของเงินตรา ตลอดจนนโยบายเพิ่มรายได้เข้ารัฐอย่างไม่ต้องสงสัย จึงอยู่การแพร่หลายของสุรานั้น สาเหตุสำคัญส่วนหนึ่งเป็นเพราะการอพยพหลั่งไหลของชาวจีนเข้ามาในกรุงเทพ ฯ และตามหัวเมืองต่าง ๆ ทำให้การผลิตสุรายายตัว และ

หาซื้อได้ง่ายขึ้น แต่การที่ชาวจีนเข้ามาอย่างมากมายก็เพราะรัฐบาลต้องการแรงงานอิสระเพื่อตอบสนองการขยายตัวทางการค้า รวมทั้งการปลูกพืชเศรษฐกิจ มีอ้อย พริกไทย ยาสูบ เป็นต้น ดังนั้นเมื่อมีแนวโน้มในสมัยรัชกาลที่ ๕ ว่ากุลีจีนกำลังถูกแย่งซื้อไปเป็นแรงงานในประเทศอื่น เช่น ที่สิงคโปร์ ปีนัง รัฐบาลจึงหาทางดึงแรงงานจีนด้วยการส่งเสริมอบายมุขอย่างเป็นล่ำเป็นสัน ไม่ว่าจะเป็นสุรา ผีน บ่อน เบียร์ หวย นโยบายดังกล่าวนอกจากสามารถดึงแรงงานจีนให้อยู่ในประเทศไทยได้แล้ว ยังทำรายได้ให้แก่แผ่นดินอย่างมหาศาล จำเพาะปี ๒๔๓๘ ปีเดียวรายได้จากผีน บ่อน เบียร์ สุรา หวย มีสัดส่วนเท่ากับร้อยละ ๕๐ ของรายได้แผ่นดิน (พระไพศาล ๒๕๓๖: ๓๓, ๔๕)

กล่าวได้ว่านับแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ เป็นต้นมา การผลิตสุราเป็นนโยบายสำคัญของรัฐ เพราะทำรายได้เข้าแผ่นดินอย่างเป็นกอบเป็นกำ ยิ่งเมื่อรัฐจำเป็นต้องยกเลิกการผูกขาดการค้าเพราะสัญญาบาวริงในสมัยรัชกาลที่ ๔ เงินที่รัฐจะได้อาจจากการค้าสำเภากับต่างประเทศก็ดี จากภาษีนำเข้าก็ดี ภาษีขาออกก็ดี ลดลงไปมาก อบายมุขทุกชนิดจึงกลายเป็นแหล่งรายได้สำคัญของรัฐ แม้จะมีการอ้างว่าการขยายอบายมุขเหล่านี้เน้นที่คนจีน แต่ก็ไม้อาจสกัดกั้นคนไทยได้ เมื่อถึงรัชกาลที่ ๕ ก็มีหลักฐานแล้วว่า ใจกลางกรุงเทพ ฯ นั้น ร้านสุราและบ่อนการพนันเป็นสิ่งที่เห็นได้ไม่ยากนัก (บ็อค: ๒๒) อย่างไรก็ตามควรกล่าวด้วยว่า แรงบีบจากต่างประเทศเพื่อให้มีการค้าสุราต่างประเทศอย่างเสรี ก็มีผลทำให้สุราหาซื้อได้ง่ายและราคาถูก จนการบริโภคสุราแพร่หลายมากขึ้น ดังพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขาว่า "คนในยุโรปซึ่งอยู่ในกรุงเทพ ฯ นี้ก็ได้พูดหลายคนว่าทุกวันนี้มีคนมาเดินตามถนนมากขึ้นกว่าแต่ก่อนเพราะสุราขายถูกกันมาก"(อ้างใน พระไพศาล ๒๕๓๖: ๓๔)

นโยบายหารายได้จากอบายมุขนี้มีอิทธิพลอย่างยิ่ง จนแม้แต่พระมหากษัตริย์ที่อุทิศตนเพื่อการปฏิรูปศาสนาอย่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ไม่อาจปฏิเสธได้ พระองค์ไม่เพียงแต่จะขยายกิจการเล่นหอยทั้งในกรุงและหัวเมือง หากยังรื้อฟื้นและเพิ่มภาษีอบายมุขต่าง ๆ มากมาย (พระไพศาล ๒๕๓๖: ๔๔) อย่างไรก็ตามไม่ใช่ครั้งแรกที่ทรงประนีประนอมกับ "เงิน" เมื่อครั้งทรงเป็นวชิรญาณภิกขุ แม้จะทรงเข้มงวดกับพระธรรมยุตในข้อวินัยเกี่ยวกับเงิน แต่กับประชาชนทั่วไป ทรงเห็นว่าจำต้องมีศีล ๕ อีกระดับหนึ่ง เข้าใจว่าเพื่อให้สอดคล้องกับสภาพสังคมที่มีความสะดวกสบายเพิ่มขึ้น จนอาจทำให้คนเป็นอันมากไม่สามารถรักษาศีล ๕ ตามแบบเดิมได้ "ศีล ๕ อย่างหยาบ" ที่ทรงบัญญัติมีดังนี้ (พระจอมเกล้าฯ ๒๕๑๑ ข: ๓๘๙)

๑. ปาณาติบาตวิริติ(สิกขาบทที่ ๑)มิให้ฆ่าคนบนฟ้า เนื้อในป่า ปลาในน้ำ ที่อยู่ปกติตามสบายของมัน แต่ถ้าจะฆ่ากินบ้างก็ควรทำแต่ในสัตว์ที่เขาจับมาผูกมัดหรือขังไว้แล้ว

๒. อทินนาทานวิริติ(สิกขาบทที่ ๒) มิให้ลักขื้อแย่งชิงของเขามากมาย จนเจ้าของต้องล้มจม แต่ถ้าไม่มีจะกินจริง ๆ ก็ควรถือเอาบ้างแต่เล็กน้อย พอยังชีวิตให้เป็นไป

๓. กาเมสุมิจจาจาวิริติ (สิกขาบทที่ ๓) มิให้ล่วงในภริยาเขา แต่ถ้าจะต้องล่วงก็ควรให้เป็นไปเพียงในลูกหลานเขาเป็นต้น (นอกจากภริยา)

๔. มุสาวาทวิริติ (สิกขาบทที่ ๔) มิให้เป็นพยานเท็จ แลส่อเสียดให้เขาเสื่อมจม แต่ถ้าจะต้องปิดก็ควรปิด แต่เล็กน้อย พอยังชีวิตให้เป็นไป

๕. สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐานวิริติ (สิกขาบทที่ ๕) มิให้กินเหล้าเมาเที่ยวเกะกะในกลางถนนและในที่ประชุมทั่วไป แต่ถ้าอยากจะกินก็ควรซื้อมากินที่บ้าน เมาแล้วกินอนเสีย

วัดกับเศรษฐกิจแบบเงินตรา*

เศรษฐกิจแบบเงินตราเป็นของใหม่สำหรับสังคมไทย และยิ่งใหม่เป็นทวีคูณสำหรับพระ ในหมู่บ้านตามชนบท ชาวบ้านอุปถัมภ์พระสงฆ์ด้วยปัจจัย๕ เงินมีบทบาทน้อยมาก ในราชธานีและหัวเมืองจำเพาะพระวัดหลวงเท่านั้นที่ได้รับนิยัตติ พระวัดราษฎร์มีเพียงไม่กี่วัดที่ได้ (อรรถา: ๑๒๒) แม้กระนั้นในงานกุศลหลวง พระสงฆ์ก็ได้รับถวายแต่เพียงหมากพลูและปูนแดงเท่านั้น (ประเพณีนี้ยังสืบมาจนทุกวันนี้) อย่างไรก็ตามเมื่อการค้าขายเฟื่องฟูขึ้นนับแต่รัชกาลที่ ๓ เป็นต้นมา เศรษฐกิจแบบเงินตราก็เข้ามาเกี่ยวข้องกับพระมากขึ้น ไม่เพียงแต่ญาติโยมจะทำบุญกับพระเป็นรายบุคคลด้วยเงินมากขึ้นเท่านั้น วัดเองก็ถูกตั้งให้เข้ามาผูกพันกับเศรษฐกิจระบบนี้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้นอย่างไม่เคยมีมาก่อน

ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเห็นได้ชัดก็จากวัดหลวง เพราะวัดหลวงแต่ก่อนนั้นอยู่ได้ด้วยคารุณียูปถัมภ์จากรัฐเป็นหลัก และสิ่งที่รัฐถวายแก่วัดก็คือแรงงานที่เรียกว่าข้าพระ โยมสงฆ์ และเลกวัด^๖ จำเพาะเวลาที่มีการปฏิสังขรณ์วัดเท่านั้นถึงจะถวายพระราชทรัพย์ แต่วัดก็หาได้เป็นผู้ใช้จ่ายหรือจัดการเงินเหล่านั้นไม่

แรงงานเหล่านี้เป็นกำลังในการดูแลทำนุบำรุงวัดและปลูกข้าวเลี้ยงพระ แต่เมื่อรัฐหันมาส่งเสริมการค้าและการผลิตเพื่อขายมากขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ประกอบกับระบบไพร่คลายความเข้มงวดลง ผู้คนทั่วไปมีเวลาให้กับการทำมาหากินและการผลิตเพื่อขายมากขึ้น ก็มีเงินทองสามารถทำบุญได้มากขึ้น ความจำเป็นที่วัดจะต้องใช้แรงงานดังกล่าวในการผลิตอาหารเลี้ยงพระก็น้อยลง ประกอบกับที่ดินสำหรับเพาะปลูกข้าวหายากขึ้นเนื่องจากการขยายตัวของชุมชนเมือง เมื่อเป็นเช่นนี้วัดเป็นอัน

* ข้อมูลตอนนี้เป็นส่วนใหญ่ได้มาจากการเขียนของอุทิศ จัณนิพนธ์สกุล เรื่อง วิวัฒนาการเศรษฐกิจวัดไทย(กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์)

^๖ ข้าพระคือ ทาสที่พระมหากษัตริย์หรือผู้มีฐานะอุทิศถวายเป็นสิทธิ์ขาดแก่วัด โยมสงฆ์คือญาติโยมของพระสงฆ์ที่ได้รับสิทธิพิเศษให้มาปรนนิบัติดูแลพระสงฆ์และพระอาราม โดยไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานมาเป็นไพร่รับใช้หลวง ส่วนเลกวัดคือไพร่หลวงที่พระมหากษัตริย์อุทิศถวายให้วัดโดยไม่ต้องทำงานให้หลวง ต้องทำงานให้วัดเป็นช่วง ๆ เช่น ปีละ ๓ เดือน

มากจึงหันไปขอรับเงินจากข้าพระและเลกวัดแทนการใช้แรงงาน เปิดโอกาสให้คนเหล่านี้ไปทำมาหากิน โดยอิสระแล้วเอาเงินมาจ่ายวัดเป็นค่าแรงแทน

อย่างไรก็ตามเมื่อมีการยกเลิกระบบไพรในสมัยรัชกาลที่ ๕ ก็เกิดผลกระทบต่อวัด เพราะทำให้ขาดรายได้หรือ"เงินค่าราชการ"จากข้าพระและเลกวัด ยิ่งไปกว่านั้นความจำเป็นที่รัฐต้องทุ่มเทงบประมาณเพื่อการพัฒนาประเทศ ทำให้รัฐไม่อาจให้ความอุดหนุนแก่วัดได้ดังแต่ก่อน มีการลดงบประมาณค่าใช้จ่ายในการดูแลรักษาและปฏิสังขรณ์วัดหลวงสำคัญ ๆ ในกรุงเทพ ฯ และหัวเมืองลงเป็นอันมาก สิ่งที่มาคือวัดสูญเสียผลประโยชน์เป็นอันมาก เมื่อเป็นเช่นนี้วัดหลายวัดจึงต้องช่วยตัวเองโดยการหารายได้ด้วยวิธีการต่าง ๆ ที่สำคัญก็คือการนำที่ดินวัดมาหาผลประโยชน์ เช่นให้เช่าที่ดิน หรือสร้างอาคารตึกแถวให้เช่า มีการจัดงานเทศกาลต่าง ๆ ที่เรียกว่า "งานวัด" การหารายได้จากการฉาบปูนทาสี นอกจากนั้นยังมีการให้กู้เงินหรือฝากธนาคารกินดอกเบี้ยอีกด้วย

ด้วยวิธีการเหล่านี้ ทรัพย์สินของวัดจึงเพิ่มพูนขึ้นอย่างมาก เป็นผลให้วัดในกรุงเทพ ฯ เจริญเติบโตอย่างรวดเร็วอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน มองในแง่หนึ่งก็อาจกล่าวได้ว่าพุทธศาสนาโดยเฉพาะสถาบันวัดมีพื้นฐานทางเศรษฐกิจที่มั่นคง แต่ในอีกด้านหนึ่งก็เห็นได้ชัดว่าสถานะของวัดตามเมืองใหญ่ๆ ได้ผูกติดกับเศรษฐกิจแบบเงินตราหรือระบบทุนนิยมมากขึ้น เป็นการเปลี่ยนจากการพึ่งพิงรัฐมาสู่การพึ่งพิงตลาดหรือธุรกิจแทน กล่าวได้เลยว่า นับแต่รัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา วัดในเมืองไทยเจริญเติบโตควบคู่ไปกับการขยายตัวของระบบทุนนิยม ที่ชัดเจนก็คือเมื่อเศรษฐกิจการค้าและชุมชนขยายตัว ที่ดินมีราคาสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว วัดเป็นอันมากก็มีสินทรัพย์เพิ่มพูนขึ้นอย่างมหาศาลในทันที เนื่องจากครอบครองที่ดินอยู่เป็นอันมาก (วัดที่มีที่ดินมากที่สุดในกรุงเทพมหานคร ๑๐ อันดับแรกในปี ๒๕๒๓ มีที่ดินรวมกัน ๒,๖๕๔ ไร่) สินทรัพย์ดังกล่าวแปรเป็นตัวเงินจากการให้เช่าที่ อาคาร และตึกแถวของวัด จากปลายสมัยรัชกาลที่ ๕ จนถึงรัชกาลที่ ๖ มีข้อมูลชี้ว่าวัดส่วนใหญ่ที่ตั้งอยู่ริมถนนในกรุงเทพ ฯ มีอาคารหรือตึกแถวให้เอกชนเช่าเก็บรายได้ผลประโยชน์เข้าวัดกันแล้ว และเมื่อถึงรัชกาลที่ ๗ รายได้จากการสร้างอาคารและตึกแถวก็กลายเป็นรายได้สำคัญของวัดต่าง ๆ ในกรุงเทพ ฯ

แม้ว่าในช่วงแรก ๆ รัฐ (โดยกระทรวงธรรมการและต่อมาก็กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ) เป็นผู้จัดการผลประโยชน์ของวัดต่าง ๆ โดยเฉพาะวัดหลวงเช่น ดูแลการนำที่ธรณีสงฆ์ไปให้เอกชนเช่า เก็บรักษาเงินผลประโยชน์และเป็นผู้ส่งจ่ายเงินแก่วัด รวมทั้งมีอำนาจในการแต่งตั้งมรรคทายก (ซึ่งมักเป็นคนของหลวง) นอกจากนั้นยังมีการควบคุมมิให้มรรคทายกและเจ้าอาวาสกู้เงินในนามของวัดโดยไม่ได้รับอนุมัติจากรัฐบาลก่อน เป็นต้น แม้แต่วัดราษฎร์ก็ไม่สามารถจัดการเช่าหรือซื้อขายที่ดินวัดได้โดยลำพัง หากจะต้องได้รับความเห็นชอบจากรัฐก่อน แต่ในระยะหลังการควบคุมดังกล่าวก็คลายความเข้มงวดลง จนกระทั่งในปัจจุบันมีวัดเป็นส่วนน้อยเท่านั้นที่ให้กรมการศาสนาจัดผลประโยชน์ให้ ส่วนใหญ่แล้ววัดจะเป็นผู้จัดการประโยชน์ศาสนสมบัติเอง จากการวิจัยเมื่อปี ๒๕๓๙ พบว่า วัดประเภทหลังมีถึงร้อยละ

ละ ๖๑.๕ ของวัดที่ทำกรจารวิชัยในกรุงเทพ ฯ จำนวน ๕๒ วัด และ ๑ ใน ๕ ของจำนวนนั้นเจ้าอาวาสเป็นผู้รับผิดชอบการเงินของวัดแต่ผู้เดียว (เรื่องฤทธิ์: ๑๑)

ในระยะหลังธุรกิจอีกประเภทหนึ่งซึ่งทำรายได้ให้แก่วัดจำนวนไม่น้อยก็คือ การขายวัตถุมงคลและเครื่องรางของขลัง พระเครื่องนั้นแต่เดิมมีไว้แจก แรก ๆ ก็เฉพาะลูกศิษย์ลูกหา ต่อมาก็แจกทหารตำรวจที่ไปสู้รบนับแต่สงครามอินโดจีนถึงสงครามต่อต้านคอมมิวนิสต์ (จริยา: ๒๘-๓๐) จากนั้นก็กลายเป็นสินค้าที่ซื้อขายกันอย่างแพร่หลาย จนกล่าวได้ว่าเป็นธุรกิจหรืออุตสาหกรรมไปแล้ว ที่เคยขายตามริมทางเดิน ก็ขยับขยายมาเปิดร้านหรือนำมาวางจำหน่ายในห้างสรรพสินค้าหลายแห่งกลางใจเมือง แต่ถึงอย่างไร แหล่งซื้อขายพระเครื่องที่สำคัญก็ยังหนีไม่พ้นวัด โดยเฉพาะวัดที่เกี่ยวข้องกับเกจิอาจารย์ไม่ว่าทางใดก็ทางหนึ่ง ในระยะหลังการซื้อขายก็ขยายคลุมไปถึงวัตถุมงคลและเครื่องรางของขลังอย่างอื่น ๆ ด้วย เช่น ยันต์ ตะกรุด ปลัดขิก ภาพถ่ายและลวดเกิดนาคประเภท ซึ่งมักจะแยกไม่ออกจากพิธีปลุกเสกและงานฉลองสารพัดรูปแบบ เช่น งานผูกพัทธสีมา วางลูกนิมิต อันเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญไม่น้อยสำหรับวัด

การที่วัดหันมาทำกิจการด้านนี้เป็นล่ำเป็นสัน ไม่เพียงแต่จะบ่งชี้ถึงความแนบแน่นระหว่างวัดกับเศรษฐกิจแบบเงินตราเท่านั้น หากยังชี้ให้เห็นถึงบทบาทของวัดและสถานะของพุทธศาสนาที่กำลังเปลี่ยนไป ในขณะที่วัดกลายเป็นส่วนหนึ่งของธุรกิจในระบบทุนนิยม พุทธศาสนาก็กำลังถูกกลืนให้กลายเป็นส่วนหนึ่งของระบบบริโภคนิยมไป

พุทธศาสนาแบบบริโภคนิยม

เศรษฐกิจเป็นเพียงส่วนหนึ่งของชีวิตมนุษย์ นอกจากการทำงานและหาเลี้ยงชีพ เรายังมีกิจกรรมอื่น ๆ อีกมากมาย แต่เศรษฐกิจแบบเงินตราและระบบทุนนิยมทำให้ทั้งหมดนี้เปลี่ยนแปลงไป ชีวิตที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับเงินตราและการซื้อขายวันแล้ววันเล่า ทำให้เงินคือความเข้ามามีอิทธิพลในส่วนอื่น ๆ ของชีวิตด้วย ความสัมพันธ์แบบซื้อ-ขายมิได้เป็นเพียงส่วนหนึ่งในชีวิตเท่านั้น แต่เข้ามาครอบงำความสัมพันธ์แบบอื่น ๆ ด้วย เช่น ความสัมพันธ์ในฐานะครู-ศิษย์ หมอ-คนไข้ จนกลายเป็นความสัมพันธ์แบบซื้อ-ขายโดยมีเงินเป็นสื่อกลาง เงินไม่เพียงแต่จะเป็นผลที่คาดหวังได้จากการทำงานเท่านั้น หากยังกลายเป็นเป้าหมายของกิจกรรมทุกอย่างในชีวิต ไม่ว่าจะเป็นการศึกษา การเลี้ยงดูลูก การคบหาผู้คน ล้วนมีเงินเป็นเป้าหมายหรือเป็นเกณฑ์วัดความสำเร็จ เงินไม่ใช่เป็นเพียงสื่อกลางในการซื้อขายอีกต่อไป หากยังกลายเป็นสื่อกลางในความสัมพันธ์กับทุกคนและทุกสิ่ง จะเกี่ยวข้องกับใครหรืออยากได้อะไร ก็ใช้เงินเป็นหลักยิ่งกว่าที่จะเพียรพยายามด้วยตัวเอง ผลก็คือพ่อแม่ "ซื้อ" ความรักจากลูกด้วยการหาของมาปรนเปรอแทนที่จะให้เวลากับลูก อยากมีสุขภาพดีก็หาซื้อยาหรือหมั่นไปให้หมอตรวจ แทนที่จะดูแลสุขภาพตัวเองสม่ำเสมอ สิ่งต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นรูปธรรมหรือนามธรรมจึงกลายเป็นเพียงสินค้าหรือสิ่งเสพที่เงินสามารถซื้อได้ โลกทัศน์และพฤติกรรมอย่างนี้ที่เป็นพื้นฐานของวัฒนธรรมบริโภคนิยม

ภายใต้อิทธิพลของวัฒนธรรมบริโภคนิยม วงการพุทธศาสนาไม่เว้นแม้แต่วัดได้ถูกแปรสภาพกลายเป็น "ตลาด" ในอีกรูปลักษณะหนึ่งไป สิ่งที่น่ามาซื้อขายกันก็ไม่ได้มีแต่เครื่องรางของขลังเท่านั้น แม้แต่นุญกุศลและพิธีกรรมก็กลายเป็นสินค้าอีกแบบหนึ่งซึ่งต้องใช้เงินซื้อหา โดยพระกลายเป็นผู้ขาย คนที่ปรารถนาจะได้บุญไม่จำเป็นต้องทำความดีอีกต่อไป เพียงแต่จ่ายเงินเท่านั้น และแน่นอนว่าถวายเงินมากเท่าไร ก็เชื่อว่าบุญจะเพิ่มพูนมากเท่านั้น ส่วนพิธีกรรมก็กลายเป็นบริการที่มักมีราคากำหนดไว้ แม้ไม่เขียนเป็นลายลักษณ์อักษรก็ตาม ทั้งบุญกุศลและพิธีกรรมแม้จะไม่มีผลเป็นรูปธรรมเด่นชัด แต่ผู้คนที่ซื้อหาเพราะปรารถนาความมั่งคั่งร่ำรวย

การเข้าหาพุทธศาสนาด้วยท่าทีแบบบริโภคนิยมนี้ บางครั้งอาจไม่ได้ทำไปด้วยความมุ่งหมายในทางวัตถุหรือเงินตรา หลายคนต้องการความสงบ อยากเจริญสติหรือสมาธิ หรือต้องการประสบการณ์ทางจิตเหนือสามัญ เช่น เห็นดวงแก้ว เห็นนิมิต ท่องนรกเทวสวรรค์ แต่ก็มองสภาวะเหล่านั้นไม่ต่างจากสินค้า คือ เชื่อว่าเงินจะช่วยให้ได้ประสบการณ์นั้นเร็วเข้า ไม่ได้มองว่าประสบการณ์ดังกล่าวเป็นสิ่งที่ต้องลงทุนด้วยความเพียรพยายาม หากประสงค์เพียงแค่อยากบริโภคประสบการณ์ ไม่ต่างจากนักทัศนาจรที่อยากเที่ยวป่าโดยพร้อมจะทุ่มทุนแต่ไม่ยอมลงจากรถแอร์เพื่อเดินสัมผัสธรรมชาติ "นักปฏิบัติธรรม" เหล่านี้ยอมเสียเงินแต่ไม่ยอมทิ้งความสะดวกสบาย และอยากจะได้ผลเร็ว ๆ เหมือนชงกาแฟสำเร็จรูป

การที่ผู้คนเข้าหาพุทธศาสนาเยี่ยงผู้บริโภคก็ดี การที่วัดและพระเป็นฝ่ายเข้าหาเศรษฐกิจแบบเงินตราโดยการนำศาสนสมบัติไปสร้างผลประโยชน์ก็ดี ล้วนมีผลทำให้วัดหรือพระเป็นอันมากพากันปรับเปลี่ยนตนเองเป็นผู้ขายบริการ จนกระทั่งพุทธศาสนาในเมืองไทยมีแนวโน้มที่จะกลมกลืนไปกับลัทธิบริโภคนิยมไป โดยมีลักษณะดังนี้

๑. เน้นคุณค่าแบบวัตถุนิยม มุ่งสนองความต้องการทางวัตถุ เช่น ทำมาค้าขึ้น ถูกห่วย ร่ำรวย การอวยพรปลุกเสกให้ "บ้านนี้อยู่แล้วรวย" กลายเป็นเรื่องที่สำคัญกว่าการอวยพรให้อยู่เย็นเป็นสุข การสอนให้ผู้คนลดละกิเลสหรือความเห็นแก่ตัวจะถูกมองข้าม

๒. ใช้เงินเป็นอุปกรณ์สำคัญ บุญกุศล วัตถุมงคล ถูกทำให้กลายเป็นสินค้า ซึ่งสามารถหามาได้ด้วยการใช้เงินซื้อ โดยไม่ต้องทำความดีหรือเพียรพยายาม แม้กระทั่งสมาธิ สติ ฌาน ก็กลายเป็นสิ่งที่ไม่ต้องลงแรงเท่าไร เพราะโฆษณาว่าเงินและเทคโนโลยีสามารถช่วยให้เข้าถึงได้ หลักกรรมหรือการพึ่งพาความเพียรของตนเองถูกลบเลือนหายไป

๓. รวดเร็วทันใจ เนื่องจากบุญกุศล อิทธิฤทธิ์และความสามารถพิเศษทางจิตเป็นเรื่องที่ไม่ต้องใช้ความวิริยะอุตสาหะ เพียงแต่ใช้เงินเป็นใบเบิกทางเท่านั้น กระบวนการจึงใช้เวลาไม่นาน ทำให้เกิดผลทางใจอย่างรวดเร็ว เช่นเกิดความสบายใจ แต่ให้ผลได้ไม่นาน นอกจากนั้นพิธีกรรมต่าง ๆ ก็จะถูกทอนให้สั้นลง อาทิ พิธีศพ ขณะเดียวกันก็มีบริการและอุปกรณ์สำเร็จรูปซึ่งเอื้อให้ทำพิธีกรรมได้สะดวกรวดเร็ว

เร็วขึ้น เช่น ถึงสังฆทาน อาหารบิณฑบาต บุคคลไม่ต้องเสียเวลาจัดเตรียมสิ่งของ เพียงแต่มีเงินติดตัวมา ก็สามารถทำพิธีกรรมได้เลย

๔. กระตุ้นความต้องการที่จะ "บริโภค" เช่นทำให้เกิดความอยากที่จะมีประสบการณ์การบวชอย่างน้อยก็ครั้งหนึ่งในชีวิต นอกจากนั้นยังพยายามสร้างความต้องการให้เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ โดยการขอยความสำเร็จออกเป็นหลายขั้น เช่น ชักชวนให้เกิดความต้องการอยากเห็นสวรรค์ชั้นสูงขึ้นไปเรื่อย ๆ หรือเห็นนิมิตลำดับสูงขึ้น หากไม่ก็จำแนกแตกบุญออกเป็นหลายชนิดดังผลิตภัณฑ์ที่ต้องทำให้หลากหลายไม่จำเจ โดยพรรณนาอานิสงส์ของบุญไว้ต่าง ๆ กัน เพื่อดึงดูดคนให้ทำบุญหลาย ๆ แบบ ขณะเดียวกันก็มีการใช้เทคนิคการตลาด เช่นมี "เซลส์แมน" หรือ "ผู้นำบุญ" เพื่อกระตุ้นให้อยากทำบุญมาก ๆ ดังมีวัดพระธรรมกายเป็นตัวอย่างที่ชัดเจน

๕. ลักษณะปัจเจกนิยม คือสนองความต้องการของปัจเจกบุคคล โดยมุ่งเฉพาะตัวเองไม่คำนึงถึงความสัมพันธ์กับผู้อื่นหรือสังคมส่วนรวม เช่น การอวยพรหรือให้วัตถุมงคลเพื่อให้บุคคลประสบความสำเร็จโดยไม่คำนึงว่าความสำเร็จนั้นหากบังเกิดขึ้นจริงจะมีผลเสียต่อผู้อื่นหรือส่วนรวมเพียงใดบ้างหรือการทำวัตถุมงคล "ดูดทรัพย์" เพื่อให้ตนร่ำรวย โดยไม่สนใจว่าทรัพย์ที่ถูกดูดนั้นจะมาจากกระเป๋าของใคร

การที่พุทธศาสนาในประเทศไทยเปลี่ยนแปลงลักษณะไปตามวัฒนธรรมบริโภคนิยม มองในแง่หนึ่งก็เรียกได้ว่า บริโภคนิยมแฝงมาอยู่ในร่างของพุทธศาสนา พุทธศาสนากลายเป็นเครื่องมือส่งเสริมโลกทัศน์และพฤติกรรมแบบบริโภคนิยม แม้รูปลักษณะที่ปรากฏจะยังเป็นพุทธอยู่ แต่เนื้อหาสาระหาได้เป็นไปเพื่อการหลุดพ้นจากความทุกข์หรือเป็นอิสระจากความติดยึดไม่^๙

นี่ก็ไม่ต่างจากกรณีของลัทธิชาตินิยม ซึ่งเมื่อถึงจุดหนึ่งสามารถแฝงมาอยู่ในร่างพุทธศาสนา แล้วใช้พุทธศาสนาเป็นฐานสนับสนุนลัทธิชาตินิยมหรือเป็นเครื่องมือของรัฐ(ในนามของชาติ) เป็นแต่ว่าบริโภคนิยมยังไม่เคยมีสถานะที่เคียงคู่กับพุทธศาสนาในฐานะที่มีผลประโยชน์ร่วมกัน ขณะที่ชาตินิยมมีสถานะเช่นนั้นมาตั้งแต่แรก ๆ อย่างไรก็ตามถ้าสาวไปถึงรากเหง้าของบริโภคนิยม อันได้แก่ระบบ

^๙ ในสหรัฐอเมริกาแม้พุทธศาสนาจะเป็นที่นิยมเพราะมีจุดเด่นทางด้านคำสอนเกี่ยวกับจิตใจ แต่ก็ได้รับอิทธิพลจากบริโภคนิยมไม่น้อย นอกจากสัญลักษณ์ทางพุทธศาสนาจะถูกแปรสภาพเป็นสินค้าที่มียอดขายสูงขึ้น ไม่ว่าจะเป็นรูปเคารพ ธรรมะ เบาะนั่งสมาธิ โดยที่คนจำนวนไม่น้อยซื้อมาเพียงเพื่อ"บริโภค"คุณค่าเชิงสัญลักษณ์หรือเพื่อสร้างภาพลักษณ์ของตนมากกว่าที่จะนำมาใช้สอยจริง ๆ แล้ว คำสอนทางพุทธศาสนายังถูกลดทอนสาระสำคัญลงไป จนเหลือเพียงแค่ส่วนที่สนองประโยชน์ส่วนตัว อาทิเช่น เน้นแต่เรื่องการทำสมาธิเพื่อคลายเครียด แต่ละเลยการฝึกตนในเรื่องศีล การอยู่อย่างเรียบง่าย และการลดละความเห็นแก่ตัว คำสอนเรื่องความหลุดพ้นถูกแปรเปลี่ยนเป็นคำสอนเพื่อพัฒนาปรับปรุงตน(สำหรับทำมาหากินได้ดีขึ้น) ส่วนอิสรภาพจากกิเลสก็ถูกทอนจนเหลือเพียงแค่อิสรภาพทางจิตใจ โดยไม่ต้องเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตหรือพฤติกรรมใด ๆ (Fronsdal: 172,Cox: 136)

ทุนนิยมหรือเศรษฐกิจแบบตลาด พุทธศาสนาในไทยโดยเฉพาะสถาบันวัดในรอบร้อยปีที่ผ่านมา ก็เจริญ" เคียงคู่ไปกับการเติบโตของระบบทุนนิยมในไทยมาโดยตลอด จนชวนให้ผู้คนเข้าใจได้ไม่ยากว่า ทุนนิยมกับพุทธศาสนานั้นเชื้อเพื่อกันและไปด้วยกันได้ มองในแง่นี้รากเหง้าของบริโภคนิยม (คือทุนนิยม) ก็แพร่ขยายด้วยวิธีการเดียวกับชาตินิยมคือเริ่มต้นด้วยการเข้ามามีหรือสนิทแนบแน่นกับพุทธศาสนา ความสัมพันธ์อันแนบแน่นดังกล่าวมิใช่เป็นเพียงแค่ความสัมพันธ์ในเชิงสถาบันคือระหว่างวัดกับทุนนิยมเท่านั้น หากยังครอบคลุมถึงความสัมพันธ์ในเชิงหลักธรรมหรืออุดมการณ์ด้วย บุคคลหนึ่งที่มีบทบาทอย่างมากในการทำให้ผู้คนเชื่อว่าทุนนิยมไปด้วยกันได้กับพุทธศาสนา ก็คือสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในงานนิพนธ์และเทศนาหลายชิ้น พระองค์ได้ทรงสนับสนุนการพัฒนาเศรษฐกิจแบบทุนนิยมอย่างแข็งขันโดยอาศัยหลักธรรมทางพุทธศาสนาเป็นตัวรองรับ ซึ่งก็สอดคล้องกับนโยบายของรัฐในเวลานั้น พระองค์ไม่เพียงแต่จะเทศนาให้คนไทยชวนชวายเป็นการ "ต่อทุนให้เกิดทรัพย์มากขึ้นไปอีก" เท่านั้น หากยังสนับสนุนให้คนไทยหาประโยชน์จากดอกเบี้ย (แทนที่จะเก็บเงินเอาไว้เฉย ๆ) ไม่ว่าโดยการฝากเงินกับธนาคาร ดังทรงชี้ชวนว่า "คนที่เขาฉลาดรักษาทรัพย์ เขามักเก็บทรัพย์ไว้ในคลังสำหรับเก็บทรัพย์ของมหาชน ที่เขาเรียกว่าเบงค์ซึ่งเป็นที่แข็งแรงมั่นคงไว้ใจได้...ทั้งดอกเบี้ยก็ได้เสมอ" และโดยการให้กู้ยืมเพื่อเอาดอกเบี้ย ยิ่งไปกว่านั้นยังทรงสนับสนุนการแสวงหากำไรด้วยการซื้อถูกขายแพง ทรงเห็นว่าเป็นการแสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรมตามพุทธศาสนา เพราะ "ธรรมดาค่าขายต้องเป็นอย่างนั้นอยู่เอง แต่เต็มใจด้วยกันทั้งผู้ขายผู้ซื้อ คือฝ่ายผู้ขายก็เต็มใจจะขายของตัวให้แก่ผู้ซื้อด้วยหวังจะได้กำไรเท่านั้นๆ ฝ่ายผู้ซื้ออยากได้ของเขา ก็เต็มใจที่จะให้กำไรแก่เขาตามต้องการ" (กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ๒๕๑๔ ญ: ๒๐,๔๐)

นอกจากพัฒนาการหรือการขยายอิทธิพลในชั้นแรก ๆ จะคล้ายกันแล้ว ยังมีอีกด้านหนึ่งที่บริโภคนิยมเหมือนกับชาตินิยมก็คือ เมื่อพัฒนามาถึงจุดหนึ่ง มันจะกลายเป็นศาสนาอีกศาสนาหนึ่ง ซึ่งสามารถเบียดขับพุทธศาสนาออกไปจากกระแสหลัก และครอบงำกำกับพุทธศาสนาไม่ให้เติบโตได้ ยกเว้นพุทธศาสนาประเภทที่สอดคล้องกับบริโภคนิยม หรือพุทธศาสนาที่เป็นเปลือกนอกหรือ"ร่างทรง"ของบริโภคนิยม

ศาสนาบริโภคนิยม

มนุษย์นั้นแสวงหาวัตถุเริ่มแรกก็เพื่อความอยู่รอดปลอดภัยจากอันตราย เมื่อบรรลุจุดหมายดังกล่าวแล้ว แรงจูงใจขั้นต่อมาก็คือการแสวงหาวัตถุเพื่อความสะดวกสบายทางกายหรือปรนเปรอประสาททั้งห้า เช่น อาหารที่เอร็ดอร่อย เครื่องเสียงที่ให้ความบันเทิง แม้ว่าแรงจูงใจดังกล่าวมิใช่ของใหม่สำหรับมนุษย์ แต่เมื่อระบบอุตสาหกรรมได้พัฒนามาจนถึงขั้นที่ผลิตอย่างล้นเหลือ ลัทธิบริโภคนิยมก็เกิดขึ้นเพื่อกระตุ้นให้คนใฝ่เสพด้วยความเชื่อว่าความสุขจะได้มาก็ด้วยการบริโภคเท่านั้น การบริโภคได้ขยายขอบเขตและมีความหลากหลายอย่างไม่เคยมีมาก่อน แต่ลัทธิบริโภคนิยมไม่ได้ยุติที่การ

ปรนเปรอประสาททั้งห้าเท่านั้น หากยังพัฒนาไปถึงขั้นที่มุ่งตอบสนองความสุขทางจิตใจด้วย โดยที่สิ่ง
เสพหรือสินค้าก็ได้จำกัดที่วัตถุและบริการเท่านั้น หากยังขยายไปถึงประสบการณ์และสัญลักษณ์
ตรงนี้เองที่ทำให้ลัทธิบริโภคนิยมบ่อยครั้งก็ไม่ต่างจากศาสนา

ถ้าศาสนาหมายถึงระบบความคิดความเชื่อและการปฏิบัติที่ตอบสนองความต้องการส่วนลึกของ
มนุษย์ โดยเฉพาะความมั่นคงในจิตใจ คนเป็นอันมากก็กำลังสมานบริโภคนิยมในฐานะที่เป็นศาสนา
อย่างหนึ่ง เพราะจุดหมายสำคัญในการแสวงหาสิ่งเสพนานาชนิดมาบริโภคนั้น สำหรับเขาเหล่านั้น ถึง
ที่สุดแล้ว มิใช่อยู่ที่ความสะดวกสบายทางกาย หากอยู่ที่ความมั่นคงทางจิตใจ เส้นโค้งของรถเบนซ์มีได้อยู่
ที่ขับนิ่มปลอดภัยหรือนั่งสบาย หากเป็นเพราะมันทำให้จิตใจอบอุ่นมั่นคงและเกิดความมั่นใจในตนเอง
มากกว่า

ถ้าศาสนามีจุดหมายในการทำให้คนรู้สึกเต็มอิ่มในชีวิต บริโภคนิยมก็คือศาสนาอีกอย่างหนึ่ง
เพราะมันพยายามทำให้ชีวิตรู้สึกเต็ม เป็นแต่ว่าวิถีของบริโภคนิยมนั้นพยายามเติมชีวิตให้เต็มด้วยวัตถุ
คนจำนวนไม่น้อยรู้สึกชีวิตว่างเปล่าและไร้ค่าเพราะคิดว่าขาดวัตถุมาค้ำจุน จึงพยายามแสวงหาทรัพย์
สมบัติมาครอบครองให้มากที่สุดเพื่อเพิ่มคุณค่าให้แก่ชีวิต แม้วัตถุไม่สามารถทำให้ชีวิตรู้สึกเต็มอิ่ม
เพียงพอได้ แต่อย่างน้อยบริโภคนิยมก็ทำให้ชีวิตมีจุดหมาย แทนที่จะอยู่อย่างล่องลอยลงเลงสย ก็
กลับมีเป้าหมายชัดเจนว่าจะเป็นเศรษฐีพันล้านให้ได้ในชีวิตนี้ ยิ่งกว่านั้นความอุทิศตัวเพื่อเป้าหมายดัง
กล่าวของสาวกลัทธิบริโภคนิยมนี้ยังเข้มข้นจริงจังไม่น้อยกว่าศาสนิกชนผู้มุ่งผลสำเร็จในทางจิต
วิญญาณด้วยซ้ำ คนที่สับสนชีวิตเคืองแค้นเพราะสิ้นศรัทธาในลัทธิคอมมิวนิสต์ จำนวนไม่น้อยกลับ
รู้สึกมีชีวิตชีวากระปรี้กระเปร่าอีกครั้งหนึ่งเมื่อใจมาจดจ่อที่ตลาดหุ้นหรือตัวเลขในบัญชีธนาคาร

ลัทธิบริโภคนิยมไม่เพียงช่วยให้ชีวิตมีเป้าหมายในเชิงปริมาณเท่านั้น หากยังทำให้บุคคลมีภาพฝัน
อันงดงามสำหรับเป็นเครื่องนำทางชีวิต กฎแห่งความสำเร็จของลัทธิบริโภคนิยมอยู่ที่การโฆษณาซึ่ง
สามารถ "ทำให้จิตใจของเราล้นหลากด้วยภาพแห่งความสมบูรณ์พร้อมและจุดหมายแห่งความสุขที่เข้า
ถึงได้ง่าย"(Pendergrast: 406) ทุกศาสนาล้วนสร้างโลกแห่งความสมบูรณ์พร้อมและจุดหมายแห่ง
ความสุขเพื่อเป็นเข็มทิศนำทางชีวิตของผู้คน บัดนี้ลัทธิบริโภคนิยมได้เข้ามาทำหน้าที่นี้ด้วยเหมือนกัน
แต่ที่ต่างจากศาสนาอื่นก็คือ จุดหมายแห่งความสุขที่ลัทธิบริโภคนิยมเสนอและสัญญาว่าจะสนองนั้น
เป็นจุดหมายที่ "เข้าถึงได้ง่าย"

สิ่งสำคัญที่ทำให้ลัทธิบริโภคนิยมมีสถานะเยี่ยงศาสนาก็คือ การที่ผู้คนมีท่าทีต่อบริโภคนิยมไม่ต่าง
จากศาสนา กล่าวอีกนัยหนึ่งผู้คนทุกวันนี้ในวันจะเข้าหาบริโภคนิยมด้วยแรงผลักดันเดียวกันกับที่นำ
พาผู้คนเข้าหาศาสนา จะเรียกว่าเป็นแรงผลักดันทางจิตวิญญาณก็ได้ มนุษย์ทุกยุคทุกสมัยนั้นเข้าหา
ศาสนาก็เพราะแรงผลักดันพื้นฐานได้แก่ ความต้องการบรรเทาความรู้สึกพร่อง ความรู้สึกพร่องที่คอย
รบกวนจิตใจอยู่เสมออันไม่ใช่แค่ความรู้สึกว่างเปล่าเพราะไร้จุดหมายในชีวิต หรือรู้สึกว่าชีวิตไร้คุณค่า
เท่านั้น ลึกลงไปกว่านั้นคือความรู้สึกถึงความไม่ยั่งยืนของตัวตน รวมทั้งความไม่มั่นใจว่าตัวตนมีอยู่

จริงหรือไม่ ซึ่งล้วนเป็นความรู้สึกที่ทำความทุกข์แก่จิตใจเป็นอย่างยิ่งเพราะสัญญาฐานพื้นฐานของมนุษย์นั้นต้องการตัวตนที่เที่ยงแท้ยั่งยืน ศาสนาต่าง ๆ บรรเทาความรู้สึกพร่องดังกล่าวได้ส่วนหนึ่งก็ด้วยการทำให้ผู้คนมั่นใจว่ามีพระเจ้าอันยังยืนอมตะที่ตัวตน สามารถจะเข้าไปผสานรวมเป็นหนึ่งเดียวกันได้ อีกทั้งมีสวรรค์หรือชาติหน้าสำหรับรองรับตัวตนให้สืบต่อหลังตาย ปัญหาเกิดขึ้นเมื่อคนสมัยใหม่เริ่มไม่เชื่อในเรื่องพระเจ้า สวรรค์หรือชาติหน้า ความรู้สึกพร่องในเรื่องตัวตนจึงกลับมารบกวนจิตใจใหม่ ในสภาพสัญญาภาคทางจิตวิญญาณนี้เองที่ลัทธิบริโภคนิยมได้เข้ามาแทนที่ศาสนา ด้วยการอธิบายว่าความรู้สึกพร่องที่รบกวนจิตใจนั้นเป็นเพราะยังมีไม่พอ ดังนั้นจึงต้องแสวงหาสิ่งต่าง ๆ มาครอบครองให้มากขึ้น ที่สำคัญกว่านั้นก็คือมันช่วยบรรเทาความสงสัยในความมีอยู่ของตัวตนด้วยการหาวัตถุสิ่งเสพที่สัมผัสจับต้องได้มาเป็นฐานรองรับตัวตนเพื่อให้รู้สึกว่ามีความเที่ยงแท้มั่นคงมากขึ้น ขณะเดียวกันความสุขจากการเสพก็ช่วยลดความรู้สึกพร่องคับข้องใจได้แม้จะชั่วคราวก็ตาม กล่าวอีกนัยหนึ่งความเสื่อมศรัทธาในศาสนาผลักดันให้ผู้คนหันมาสมานทานลัทธิบริโภคนิยม และทำให้ลัทธิดังกล่าวกลายเป็นศาสนาสมัยใหม่ไปในความรู้สึกของผู้คน^๑ (ประเด็นนี้จะขยายความในบทที่ ๑๑)

การสมานทานลัทธิบริโภคนิยมด้วยแรงจูงใจทางศาสนาเห็นได้อย่างชัดเจนจากท่าทีของผู้คนในการเสพและแสวงหาสิ่งต่าง ๆ ผู้คนเป็นอันมากสะสมวัตถุที่เกี่ยวกับดารายอดนิยมหรือลายเซ็นของนักกีฬาชื่อดัง ไม่ต่างจากคนที่เก็บสะสมพระเครื่องหรือพระพุทธรูป หลายคนแย่งชิงเสื้อนักกีฬาด้วยความคลั่งไคล้แบบเดียวกับผู้ที่ดิ้นรนเบียดเสียดเป็นเจ้าของวัตถุมงคลของเกจิอาจารย์ดัง แม้จะเสียเงินเป็นแสน ๆ ก็ยอม (ดังการประมูลเสื้อนักฟุตบอลทีมแมนเชสเตอร์ยูไนเต็ดที่กรุงเทพ ฯ เมื่อปี ๒๕๔๔) ของที่ระลึกในสถานที่ท่องเที่ยวหลายแห่งขายดิบขายดี ไม่ใช่เพราะคนซื้อไปฝากใคร หากเพราะต้องการเก็บไว้ประหนึ่งของศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งก็เป็นความรู้สึกเดียวกับคนที่ชอบสะสมผลิตภัณฑ์บางยี่ห้อ "ผู้คนสะสมของยี่ห้อเหล่านี้เหมือนกับที่เราเคยเก็บอัลบั้มบูญ" เป็นคำกล่าวของอาจารย์สอนวิชาการโฆษณาผู้หนึ่ง (Wells: 198) สถาบันเทมเพิลมีชื่อหรือสถานที่ที่มีประวัติเกี่ยวข้องกับนักร้องคนโปรดสามารถดึงดูดผู้คนให้เดินทางไปหาด้วยความรู้สึกเหมือนการจาริกทางศาสนา แม้แต่การเยือนดิสนีย์แลนด์ก็ให้ความรู้สึกแก่ผู้คนไม่แพ้การจาริกไปยังสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ทางศาสนา คอนเสิร์ตของนักร้องชื่อดังกลายเป็นพิธีกรรมที่ให้ความปิติเต็มด้าแก่วัยรุ่นเช่นเดียวกับที่แฟนบอลทั่วทั้งโลกรู้สึกต่อการได้เยือนสนามเวมบลีย์ในกรุงลอนดอนอย่างน้อยก็ครั้งหนึ่งในชีวิต หรือได้มีส่วนร่วมในงานเปิด-ปิดฟุตบอลโลกในสถานที่จริง

ลัทธิบริโภคนิยมไม่ขาดแคลนสิ่งศักดิ์สิทธิ์เช่นเดียวกับพิธีกรรม คนจำนวนมากไปศูนย์การค้าทุกวันหยุดสุดสัปดาห์ไม่ต่างจากคนแต่ก่อนที่เข้าวัดทุกวันพระ เทศกาลลดราคา ขายของถูก กลายเป็นวันสำคัญอย่างหนึ่งของวัฒนธรรมบริโภคนิยมที่มีความหมายทางจิตใจอย่างมากต่อผู้คน ครั้นถึงวันปีใหม่

^๑ แนวคิดเรื่องความรู้สึกพร่องกับความต้องการทางจิตวิญญาณที่อยู่เบื้องหลังบริโภคนิยม ผู้เขียนได้อาศัยแนวคิดของ เดวิด ลอย ใน Loy 1990: 22-36

คริสต์มาส พิธีกรรมที่ปฏิเสธไม่ได้คือ ชื่อของขวัญและเลี้ยงฉลองกัน” ถึงวันวาเลนไทน์ก็มีพิธีกรรมที่ต้องจับจ่ายใช้เงิน บริโภคนิยมไม่เพียงแต่จะยึดประเพณีหรือเทศกาลทางสังคมให้กลายเป็นวันสำคัญของลัทธินี้เท่านั้น แม้แต่เหตุการณ์สำคัญในชีวิตก็ถูกครอบงำด้วยพิธีกรรมแบบบริโภคนิยม ไม่ว่าจะสำเร็จการศึกษา รับปริญญาบัตร ย้ายงาน เลื่อนตำแหน่ง คลอดลูก วันเกิด ฯลฯ ธรรมเนียมที่ต้องปฏิบัติก็คือเฉลิมฉลองด้วยการบริโภคและชื่อของจากห้างสรรพสินค้า ยิ่งไปกว่านั้น อิทธิพลของโทรคมนาคมยุคโลกาภิวัตน์ ยังทำให้เกิดเทศกาลที่มีความยิ่งใหญ่ศักดิ์สิทธิ์สำหรับคนทั้งโลกสามารถทำให้ผู้คนเกิดความคลั่งไคล้และมีพฤติกรรมคล้ายๆ กันในเวลาเดียวกัน อาทิ เทศกาลฟุตบอลโลกและกีฬาโอลิมปิก

การจับจ่ายใช้สอยและการช้อปปิ้งกลายเป็นพิธีกรรมได้ก็เพราะลัทธิบริโภคนิยมสามารถทำให้การบริโภคกลายเป็นสภาวะของชีวิตได้ จะกล่าวว่าการบริโภคกลายเป็นพระเจ้าก็ย่อมได้ ในศาสนาต่าง ๆ สิ่งที่เชื่อมโยงระหว่างพระเจ้า (หรือสิ่งสูงสุด) กับแต่ละบุคคลคือศรัทธาฉันใด ในวัฒนธรรมบริโภคนิยมศรัทธาหรือความภักดีก็เป็นสิ่งที่ขาดไม่ได้ฉันนั้น เป็นแต่ว่าแทนที่บุคคลจะมีศรัทธากับพระเจ้า ก็มามอบกายใจไว้กับการบริโภคแทน แต่การบริโภคบางครั้งก็เป็นนามธรรมเกินไป ที่ตั้งแห่งศรัทธาจึงได้แก่วัตถุรูปธรรมที่แลเห็นได้ เช่น ยี่ห้อหรือแบรนด์เนม ความภักดีของคนที่มีต่อหูลยลิตตอง กุซซี่ ไนกี้ ฟิลิปปาเต๊ะ เป็นเรื่องที่เข้มข้นเกินกว่าที่จะดูแลกันได้ ความสำเร็จของผู้ผลิตรายหนึ่งน่าจะอยู่ที่ข้อเท็จจริงที่ว่ามนุษย์นั้นขาดศรัทธาไม่ได้ ดังนั้นเมื่อไม่มีพระเจ้าให้ยึดถือ (เพราะพระเจ้า "ตายแล้ว") หรือถูกลดความสำคัญลง ความจำเป็นที่มนุษย์จะต้องมีสิ่งใหม่ให้ใจยึดถือหรือผูกพันแทน เปิดโอกาสให้บริษัททั้งหลายเสนอชื่อต่าง ๆ มาแทน

มองอีกแง่หนึ่งยี่ห้อชื่อดังเป็นที่ใฝ่หาของผู้คนก็เพราะเชื่อว่ามันบรรเทาปัญหา "ตัวตน" (หรือปัญหาอัตลักษณ์) ของเขาได้ คนในยุคปัจจุบันนับวันจะมีปัญหาตัวตน ส่วนหนึ่งก็เพราะสิ่งซึ่งเคยเป็นตัวกำหนดหรือที่มาแห่งตัวตนของผู้คนนั้น เช่น ศาสนา เชื้อชาติ ชาติพันธุ์ หมู่บ้าน หรือประเทศนั้นมีมันด้อยลง ลัทธิปัจเจกนิยมทำให้ผู้คนต้องการตัวตนที่เป็นของตนเอง มีลักษณะเฉพาะตัวไม่ซ้ำแบบใคร ลัทธิบริโภคนิยมตอบสนองความต้องการส่วนนี้เพราะช่วยให้ผู้คนสามารถเลือกปรุงแต่งหรือกำหนดตัวตนได้อย่างอิสระด้วยการบริโภค วิธีนี้นอกจากจะทำให้บุคคลรู้สึกมีเสรีภาพอย่างกว้างขวาง (เนื่องจากของที่ให้เลือกบริโภคมีมากมายนับไม่ถ้วน) จะเปลี่ยนจะเลิกเมื่อใดก็ได้แล้ว ยังเป็นวิธีที่ง่าย

“คริสต์มาสในอดีตจบจนเมื่อศตวรรษที่แล้วมิใช่เป็นเทศกาลชื่อของขวัญดังปัจจุบัน หากเป็นเทศกาลที่ย้าให้ผู้คนช่วยเหลือกัน โดยเฉพาะการช่วยคนที่ยากจนทุกชีวิต อิทธิพลของบริโภคนิยมได้ทำให้ความหมายของคริสต์มาสเปลี่ยนไป โดยมีการเพิ่มตำนานของซานตาคลอสขึ้นมา แต่ซานตาคลอสจะไม่มีรูปร่างดังปัจจุบันหากมิใช่เพราะการโฆษณาของโค้กในคริสต์ทศวรรษ ๑๙๒๐ นับแต่นั้น “ซานตาคลอสของโค้กก็เริ่มครองคริสต์มาส” (Twitchell: 175-177)

เพราะไม่ต้องลงทุนลงแรง (ผิดกับการทำงานหรืออาชีพซึ่งเป็นที่มาแห่งตัวตนอีกอย่างหนึ่ง) ขอให้เงินก็พอ ยี่ห้อชื่อดังมีความสำคัญตรงนี้ก็เพราะมันได้เสนอภาพลักษณ์อันพึงปรารถนาที่ใคร ๆ ก็สามารถเอามาประดับตัวตนหรือกลืนเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของตัวตนได้

แม้ว่าการบริโภคเป็นวิธีที่คนเป็นอันมากใช้ในการแสดงตัวตนว่าเป็นใครหรือเป็นคนอย่างไร แต่ทุกวันนี้ยี่ห้อชื่อดังเป็นมากกว่าสิ่งแสดงตัวตน หากกลายมาเป็นสิ่งกำหนดตัวตนของผู้คน หรือสิ่งที่ผู้คนเชื่อว่า สามารถสร้างตัวตนที่พึงปรารถนาให้แก่ตนเองได้ ในส่วนลึกของมนุษย์นั้นต้องการความเป็น "คนใหม่" ศาสนานั้นมีทั้งพิธีกรรมและข้อปฏิบัติเพื่อการเป็นคนใหม่ หนุ่มไทยแต่ก่อนบวชพระแล้วถึงจะได้ชื่อว่าเป็น "คนสุก" หลายลัทธิศาสนาสร้างตัวตนใหม่ด้วยการเปลี่ยนชื่อเสียเรียงนาม (ในพุทธศาสนาเมื่อบวชพระแล้วก็ต้องมีชื่อใหม่ที่เรียกว่า "ฉายา") แต่ถ้าต้องการเปลี่ยนให้ลึกกว่านั้น ก็ต้องถือศีล บำเพ็ญพรต หรือทำสมาธิภาวนา ลัทธิบริโภคนิยมก็สามารถสนองความต้องการส่วนนี้ได้เหมือนกัน โดยการทำให้เชื่อว่าเมื่อใช้สินค้ายี่ห้อนั้นยี่ห้อนี้แล้วเราจะมีตัวตนหรืออัตลักษณ์ใหม่ ถ้าจะเป็น "คนรุ่นใหม่" ก็ต้องกินโค้ก ถ้าจะเป็นผู้ชนะก็ต้องใส่ไนกี้ ถ้าจะเป็นเอกบุรุษก็ต้องแอโรวี่ ฯลฯ เส้นที่ประการหนึ่งของบริโภคนิยมนั้นอยู่ตรงที่ การเปลี่ยนตัวตนใหม่หรือสร้างตัวตนที่พึงปรารถนานั้นทำได้ง่าย โดยเพียงแต่ควักเงินจ่ายหรือหาซื้อยี่ห้อชื่อดังมาสวมใส่ครอบครองเท่านั้น ไม่ต้องลงแรงอะไรอย่างที่ศาสนาต่าง ๆ เรียกร้อง ด้วยเหตุนี้บริโภคนิยมตามคำนิยามของบางคนจึงหมายถึงความเชื่อว่าการบริโภคเป็นหนทางสู่การพัฒนาตน การประจักษ์แจ้งแห่งตน และการยังตนให้ไพบุลย์ (อ้างใน Gaza: 58) พิจารณาจากคำนิยามนี้แล้ว บริโภคนิยมแทบจะไม่แตกต่างจากศาสนาเลย

จริงอยู่ตัวตนนั้นไม่อาจเปลี่ยนได้ง่าย ๆ ด้วยการเพียงแค่นำใส่ไนกี้หรือสละพายหลุยส์วิตตอง แต่สำหรับลัทธิบริโภคนิยม "ความจริง" ไม่สำคัญเท่ากับ "จินตภาพ" ตรงกันข้ามกับที่เข้าใจกัน ถึงที่สุดแล้วบริโภคนิยมไม่ใช่เรื่องวัตถุ หากเป็นเรื่องของจิตใจ สิ่งที่บริโภคนิยมนำมาเสนอแก่ผู้คนไม่ใช่วัตถุที่สนองความต้องการทางกาย หากแต่เสนอสิ่งเสพทางใจ ผู้ผลิตสินค้ายี่ห้อดังเวลานี้ไม่ได้เสนอขายสิ่งที่จับต้องได้ สิ่งที่เขาขายจริง ๆ ก็คือ ภาพลักษณ์หรือสัญลักษณ์ ไนกี้เคยประกาศว่า "เราไม่ใช่บริษัทรองเท้า..เราเป็นบริษัทกีฬา" ในทำนองเดียวกันแมคโดนัลด์ก็เคยพูดว่า "เราไม่ได้ขายโภชนาการ และคนก็ไม่ได้มาร้านแมคโดนัลด์เพราะต้องการโภชนาการ" ส่วนมาร์ลโบโรก็ไม่เคยพรรณาสรรพคุณของบุหรี่ที่ตนผลิต กลับเน้นแต่ภาพโคบาลในโฆษณาของตน

ไนกี้ไม่ได้ผลิตรองเท้า สิ่งที่เขาตั้งใจผลิตจริง ๆ ก็คือภาพลักษณ์นักกีฬาหรือความเป็น "ผู้ชนะ" การเอาไมเคิล จอร์แดน หรือไทเกอร์ วูดส์มาเป็นพรีเซนเตอร์ให้กับไนกี้ ก็เพื่อให้รองเท้าไนกี้กับความเป็นผู้ชนะกลายเป็นสิ่งเดียวกันในทัศนะของคนทั่วไป จนเชื่อว่าเมื่อใส่ไนกี้แล้วตนจะมีม้านักกีฬา คือแข็งแรง สมารถปราดเปรียว ในทำนองเดียวกันแมคโดนัลด์ก็ขายความเป็นคนทันสมัยยิ่งกว่าขายแฮมเบอร์เกอร์ (แต่ถ้าเป็นในยุโรป แมคโดนัลด์จะสร้างภาพว่าเป็น "เพื่อนที่ไว้ใจได้" หรือขายความเป็นมิตร แทน-Heilemann: 181) ส่วนมาร์ลโบโรก็ไม่ได้ขายบุหรี่ปากเท่ากับขายภาพลักษณ์ชายชาติวีรและ

ความเป็นอเมริกัน แม้จะ เพียงแค่สบูมารลโบโรไม่ทำให้ใครเป็นชายชาติที่เข้มแข็งได้ แต่นั่นไม่สำคัญ เท่ากับความเชื่อของคนที่สบูบุหรืแล้วรู้สึกว่าเป็น"แมน"หรือภูมิฐานอย่างอเมริกัน

ยี่ห้ออื่น ๆ ถึงแม้จะไม่ได้ขายภาพลักษณ์โดยตรง แต่ก็ขายความฝัน ความหวัง ความเชื่อมั่น ความรู้สึกอันงดงาม รวมทั้งความคิดที่เป็นอุดมคติ ซึ่งก่อให้เกิดผลในทางซุบซิบจิตใจ (อันเป็นหน้าที่หนึ่งของศาสนาด้วย) ไอปีเอ็มไม่ได้ขายคอมพิวเตอร์ แต่ขายความมั่นใจว่าปัญหาต่าง ๆ แก้ไขได้ โพลารอยด์ก็ไม่ได้ขายกล้องถ่ายรูป หากขายความฝันที่จะมีสัมพันธภาพที่ราบรื่น (Heilemann: 174) ฟอร์ดก็ไม่ได้ขายรถ แต่ขายความฝันที่จะมีวิถีชีวิตอันทันสมัยแบบชนชั้นกลาง(Jennings& Brewster: 335) ส่วนบอดี้ซ็อบ ผู้ก่อตั้งคืออนิตา รอดดิก ก็ย้ำเสมอว่าหัวใจของร้านเธอไม่ได้อยู่ที่การขายผลิตภัณฑ์เครื่องสำอาง หากอยู่ที่การเป็นสื่อถ่ายทอดความคิดอันยิ่งใหญ่ (grand idea) อันได้แก่ปรัชญาเกี่ยวกับผู้หญิง สิ่งแวดล้อม และธุรกิจที่มีจริยธรรม สตาร์บัคก็เช่นกัน ไม่ได้ขายกาแฟ หากขายสิ่งที่เรียกว่า "ประสบการณ์สตาร์บัค" อันได้แก่ "ความรัญจวนใจจากประสบการณ์ทางด้านกาแฟ ความรู้สึกอบอุ่นและความรู้สึกถึงสายสัมพันธ์อย่างชุมชน ที่ผู้คนได้รับจากร้านสตาร์บัค" (อ้างใน Klein: 20,22)

บางยี่ห้อไปไกลยิ่งกว่านั้น คือสามารถทำให้ตัวมันเองกลายเป็นตัวแทนของคุณค่าอันสูงส่งงดงาม อาทิ ความรัก สันติสุข ภราดรภาพ ซึ่งล้วนเป็นคุณค่าที่ทุกศาสนาเชิดชู ความสำเร็จในการโฆษณาและสร้างภาพลักษณ์ ได้ทำให้ไค้กไปถึงจุดนั้นในสมัยหนึ่งจนมีสถานะไม่ต่างจากศาสนาหนึ่งเลยทีเดียว โดยเฉพาะในประเทศด้อยพัฒนาที่โหยหาความทันสมัยอย่างอเมริกันซึ่งไค้กเป็นตัวแทน^{๙๙} และศาสนาใหม่นี้เข้าถึงชีวิตจิตใจของผู้คนจำนวนมากมายมหาศาลยิ่งกว่าศาสนาใด ๆ แม้แต่ศาสนาคริสต์ซึ่งมีผู้นับถือมากที่สุดในโลก แน่่อนว่าความสำเร็จทางการตลาดของไค้กนั้นเป็นเพราะ"ผู้คนดื่มภาพลักษณ์ ไม่ได้ดื่มผลิตภัณฑ์"ดังคำของผู้บริหารบริษัทโฆษณาของไค้ก (Pendergrast: 400-406) นี่ก็เช่นเดียวกับความเห็นของผู้บริหารบริษัทเบียร์ระดับโลกแห่งหนึ่งที่ยอมรับว่า "ผู้คนไม่ได้ดื่มเบียร์ เขาดื่มโฆษณาเบียร์ต่างหาก" (Twitchell: 4)

การที่ผู้คนนับวันจะหันมาบริโภคคุณค่าหรือภาพลักษณ์ของสินค้า มากกว่าจะบริโภคคุณสมบัติเชิงกายภาพของสินค้านั้น ๆ ทำให้บริษัทเป็นอันมากเปลี่ยนบทบาทจากการเป็นผู้ผลิตสินค้า (product producer) มาเป็น "ผู้ผลิตคุณค่า" หรือผู้เติมความหมายให้แก่สินค้า (meaning broker) โดยมุ่งขายยี่ห้อยิ่งกว่าจะขายตัวสินค้า เนื่องจากให้กำไรมากกว่า และบริหารง่ายกว่า บริษัทเหล่านี้จะมุ่งผลิตและสร้างภาพลักษณ์ให้แก่ยี่ห้อ ทำให้ยี่ห้อเป็นตัวแทนของคุณค่า วิถีชีวิต และประสบการณ์ที่พึงปรารถนา ส่วนตัวสินค้า บริษัทเหล่านี้จะไม่ผลิตเอง แต่จะให้เป็นที่ของผู้อื่นซึ่งส่วนใหญ่ตั้งโรงงานอยู่ใน

^{๙๙} เจ้าหน้าที่ของไค้กคนหนึ่งกล่าวว่า"ไม่ว่าผมจะไปที่ไหน ถ้าคนรู้ว่าผมทำงานให้ไค้ก เขาจะปฏิบัติราวกับว่าผมเป็นตัวแทนจากชาติกัน เหมือนกับว่าคุณได้สัมผัสกับพระเจ้า ผมประหลาดใจมากที่ผู้คนมีความรู้สึกเชิดชูนับถืออย่างนี้กับสินค้าตัวหนึ่ง" (อ้างใน Pendergrast: 400)

โลกที่ตาม การผลิตยี่ห้อและทำให้ยี่ห้อที่มีมันต์สะกดผู้คนไม่ใช่เป็นเรื่องจิตวิทยาพื้น ๆ "ยี่ห้อจะขายได้ก็เพราะมีองค์ประกอบพิเศษซึ่งเรียกเป็นอื่นไปไม่ได้นอกจากจะใช้คำว่าจิตวิญญาณ" (Klein: 21) ด้วยอิทธิพลของยี่ห้อ บริษัทผู้ผลิตและบริษัทโฆษณาได้ทำให้วัฒนธรรมดากลายเป็นสิ่งทรงคุณค่าซึ่งไม่เพียงดึงดูดจิตใจของผู้คนเท่านั้น หากยังกลายเป็นสิ่งที่ให้คุณค่าและความหมายแก่ชีวิตของผู้เป็นเจ้าของ รวมทั้งเป็นตัวสร้างอัตลักษณ์หรือตัวตนที่พึงปรารถนาแก่ผู้บริโภค มองในแง่นี้บริษัทดังกล่าวได้เข้ามาทำหน้าที่แทนศาสนาหรือสถาบันศาสนา เพราะหน้าที่ประการหนึ่งของศาสนาและสถาบันศาสนาก็คือการเป็นตัวกำหนดคุณค่าและความหมายของชีวิต ว่าชีวิตที่ดีเป็นอย่างไร และทำอย่างไรถึงจะมีชีวิตที่ดีและทรงคุณค่า ปฏิเสธไม่ได้ว่าในปัจจุบันหน้าที่ดังกล่าวได้กลายมาเป็นของบริษัทดังกล่าวซึ่งเป็นกลไกสำคัญของลัทธิบริโภคนิยม ที่น่าสังเกตก็คือผู้บุกเบิกยุคแรกๆ ของวงการโฆษณาสมัยใหม่ ซึ่งกำเนิดในสหรัฐอเมริกา บุคคลเหล่านี้ส่วนใหญ่มีภูมิหลังแนบแน่นอยู่กับการเผยแพร่ศาสนา เช่น เป็นหมอสอนศาสนามาก่อน หรืออยู่ในครอบครัวของหมอสอนศาสนา ดังนั้นจึงไม่น่าแปลกใจที่ศาสนากับโฆษณาสมัยใหม่จึงมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด(Twitchell: 33-34)

ยี่ห้อยังมีบทบาทที่สำคัญประการหนึ่งซึ่งก็เป็นบทบาทเดียวกับศาสนา นั่นคือ ทำให้ผู้คนรู้สึกเป็นส่วนหนึ่งของบางสิ่งที่ใหญ่กว่าตนเอง รวมทั้งความรู้สึกเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน มนุษย์ทุกคนต้องการความผูกพันดังกล่าว ศาสนาต่างๆ มีพิธีกรรมและชุมชนเพื่อตอบสนองความต้องการดังกล่าว นี่คือเหตุผลประการหนึ่งที่ทำให้ลัทธิพิธีหรือศาสนาใหม่เกิดขึ้นมากมายเมื่อศาสนาเดิมเสื่อมบทบาทลงไป แต่สำหรับหลายคนชุมชนที่ผูกพันกันด้วยสินค้ายี่ห้อชนิดเดียวกัน ตอบสนองความต้องการดังกล่าวได้ดีกว่า ปัจจุบันมีผู้คนเป็นอันมากเกาะกลุ่มห้อมล้อมยี่ห้อชนิดต่างๆ โดยมีวิถีชีวิต ค่านิยม และสัญลักษณ์ และ "พิธีกรรม" คล้าย ๆ กัน จนเรียกได้ว่าเป็นลัทธิพิธีอย่างหนึ่ง (cult brands) แปรนด์เนมดังกล่าว มักจะไม่ใช้สินค้าที่บริโภคอย่างแพร่หลาย หากแต่เป็นที่นิยมเฉพาะคนบางกลุ่ม ความเป็นคนกลุ่มน้อยนี้ทำให้เกิดความรู้สึกผูกพันกระชับแน่นขึ้น นอกจากยี่ห้อจะทำหน้าที่ "ระบุว่าเราเป็นใครและบอกสังกัดของเรา" ดังที่วอลลี โอลินส์ นักธุรกิจผู้หนึ่งได้กล่าวแล้ว (The Economist 2001: 28) มันยังทำให้ผู้คนรู้สึกถึงความต่อเนื่องที่ตนเป็นส่วนหนึ่งด้วย โรเบิร์ต เจย์ ลิฟตัน นักจิตวิทยา ได้กล่าวว่า "ถ้าคุณเป็นส่วนหนึ่งของยี่ห้อ เช่น ฮาร์เลย์ เดวิดสัน (รถจักรยานยนต์) คุณสามารถรู้สึกได้ว่าขบวนการนี้เกิดขึ้นมาก่อนคุณเกิดและจะคงอยู่ต่อไปอีกหลังจากสิ้นอายุขัยของคุณ" (อ้วนโน Wells: 200) การเอาตัวตนไปผูกติดกับสิ่งซึ่งดูว่ายืนยาวนานนี้ไม่เพียงช่วยให้เกิดความรู้สึกมั่นคงอบอุ่นแล้ว ยังตอบสนองความรู้สึกส่วนลึกของผู้คนที่ต้องการให้ตัวตนมีความยั่งยืนสืบต่อไปไม่สิ้นสุด

ลัทธิบริโภคนิยมได้พัฒนามาจนถึงจุดที่สามารถเรียกได้ว่าเป็นศาสนาใหม่สำหรับยุคปัจจุบัน สถานะดังกล่าวเกิดขึ้นได้ก็เพราะผู้คนต้องการให้มันเป็นศาสนา เข้าหาและยึดติดกับมันด้วยแรงจูงใจอย่างเดียวกับที่ผลักดันให้เราพึ่งพาศาสนา แต่นั่นไม่ใช่เหตุผลเดียว ลัทธิบริโภคนิยมเป็นศาสนาได้อีกส่วนหนึ่งก็เพราะมีคนจงใจให้มันเป็นศาสนาด้วย ความข้อนี วิคเตอร์ เลบาว นักวิเคราะห์การค้าปลีก

ชาวอเมริกันหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ กล่าวไว้อย่างชัดเจนว่า "เศรษฐกิจของเรามีความสามารถในการผลิตอย่างล้นเหลือ... ดังนั้นเราจึงจำเป็นต้องทำให้การบริโภคกลายเป็นวิถีชีวิตของเรา ทำให้การซื้อและใช้สินค้ากลายเป็นพิธีกรรมทำให้เราเสาะแสวงหาความพึงพอใจทางจิตวิญญาณและการสนองตัวตนด้วยการบริโภค... เราจำเป็นต้องเสพสินค้า ผลาญให้หมด ทำให้โหมง ชื้อของใหม่ และทิ้งมันให้เร็วขึ้นกว่าเดิม" (อ้างใน Dominguez & Robin: 17)

ลัทธิบริโภคนิยมเป็นศาสนาที่งัดใจให้เกิดขึ้นเพื่อสนองผลประโยชน์ของประเทศมหาอำนาจทางเศรษฐกิจคือ สหรัฐอเมริกาโดยตรง มันยังเป็นผลจากความพยายามที่จะครอบงำวัฒนธรรมของโลกด้วยดังแอตไค สตีเวนสัน อดีตทูตอเมริกันประจำสหประชาชาติได้บอกเป็นนัยยะจากคำกล่าวที่ว่า "ในเมื่อซูเปอร์มาร์เก็ตเป็นวิหารของเรา และเพลงโฆษณาสินค้าเป็นเสียงสวดมนต์ของเรา ถ้าจะทำให้โลกนี้เปี่ยมล้นด้วยอุดมการณ์และวิถีชีวิตอันจรรโลงใจตามวิสัยทัศน์แบบอเมริกันซึ่งยากจะฝัน เราจะได้ไหม?" (อ้างใน Pendergrast: 405) ไม่ต้องสงสัยเลยว่าคำตอบของเขาและของผู้นำทางเศรษฐกิจการเมืองในอเมริกาก็คือ "ได้" นี่คือการผลประกอบการสำคัญที่อยู่เบื้องหลังกระแสโลกาภิวัตน์ในปัจจุบัน

สำหรับสังคมไทย ผลที่เกิดขึ้นตามมาจากการแพร่ขยายของศาสนาบริโภคนิยมก็คือ การถือเงินตราเป็นสรณะ เอาความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจเป็นเป้าหมายสูงสุดของการพัฒนาประเทศ ถือเอาผลิตภัณฑ์มวลรวมประชาชาติเป็นเกณฑ์วัดความสำเร็จของคนทั้งประเทศยิ่งกว่าจะให้ความสำคัญกับความสุขและชีวิตที่มีคุณภาพ เช่นเดียวกับที่ผู้คนต่างถือเอารายได้หรือทรัพย์สินเป็นเครื่องวัดความสำเร็จของชีวิต ปรากฏการณ์ดังกล่าวเป็นเครื่องบ่งบอกว่า พุทธศาสนาถูกทุนนิยมและบริโภคนิยมเบียดขับออกไปจากการเป็นศาสนาหลักของสังคมไทยไปแล้ว การที่สถาบันสงฆ์ยอมปิดปากเรื่องสันโดษเพื่อเห็นแก่การพัฒนาเศรษฐกิจในสมัยจอมพลสฤษดิ์ในแง่หนึ่งก็เป็นสัญญาณบ่งบอกถึงอิทธิพลของทุนนิยมที่เหนือพุทธศาสนา และเมื่อประเทศไทยถึงแก่ความวิบัติในทางเศรษฐกิจอันมีสาเหตุส่วนหนึ่งมาจากการบริโภคอย่างฟุ่มเฟือยกันทั่วประเทศ โดยแทบจะไม่มีเสียงเตือนจากพุทธศาสนามาก่อนเลย นั่นก็เท่ากับชี้ว่าพุทธศาสนาได้พ่ายแพ้ต่อบริโภคนิยมไปแล้ว แม้ว่าวัดวาอารามและโบสถ์วิหารอันใหญ่โตจะผุดสะพรั่งทั่วทั้งประเทศก็ตาม

บทที่ ๕

แนวโน้มของพุทธศาสนาไทย

ศาสนาในท่ามกลางความเปลี่ยนแปลง

ทุกครั้งที่มีการแสดงความคิดหรือกระแสด้านการเปลี่ยนแปลงอย่างใหม่ไหลบ่าเข้ามาในสังคมหากเป็นกระแสใหญ่ ผลที่เกิดขึ้นกับศาสนาดั้งเดิมในสังคมนั้นมักจะมี ๔ แบบคือ

- ๑) ศาสนานั้นถูกกลดบทบาทลง
- ๒) ศาสดาดั้งเดิมโอนอ่อนผ่อนตามไปตามสถานการณ์ใหม่หรือความคิดใหม่
- ๓) เกิดการปรับตัวภายในศาสนาเพื่อธำรงคุณค่าเดิมเอาไว้
- ๔) ศาสนานั้นปิดตัวลง และพยายามกลับไปหา"ความจริงแท้"ในอดีต

ทั้ง ๔ แบบล้วนเป็นความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับศาสนาทั้งสิ้น หากแต่ ๒ แบบแรกเป็นความเปลี่ยนแปลงในลักษณะที่ศาสนาเป็นฝ่ายถูกกระทำ เป็นแต่ว่าเมื่อถูกกระทำแล้ว จะยอมปรับตัว หรืออยู่แบบเดิม ๆ ซึ่งในที่สุดย่อมหมายถึงการถูกกลืนหายไป ส่วนแบบที่ ๓ เป็นการเปลี่ยนแปลงในลักษณะที่เป็นทั้งการตอบรับและตอบโต้ของศาสนา โดยปฏิเสธที่จะเป็นฝ่ายถูกกระทำแต่ฝ่ายเดียว แบบสุดท้ายนั้นเป็นปฏิกิริยาต่อความเปลี่ยนแปลง โดยพยายามปฏิเสธสิ่งใหม่ และกลับไปยึดคัมภีร์ตลอดจนความเชื่อและประเพณีดั้งเดิมด้วยเชื่อว่าเป็นสิ่งจริงแท้และถูกต้องตามหลักศาสนา

ผลกระทบอย่างแรกนั้นเห็นได้ชัดจากสถานะของวัดในเมืองใหญ่ ๆ ซึ่งถูกสถาบันสมัยใหม่ช่วงชิงบทบาทต่าง ๆ ไป จนเหลือแต่บทบาททางด้านพิธีกรรมเท่านั้น หากจะมีอิทธิพลต่อสังคมมากกว่านั้น ก็ต้องปรับตัว หลายวัดเลือกแนวทางโดยพาณิชย์ เพื่อตอบสนองความต้องการของคนในเมืองที่อยู่ภายใต้ระบบทุนนิยมหรือลัทธิบริโภคนิยม บางวัดเลือกขยายบทบาทด้วยการร่วมมือกับรัฐเพื่อตอบสนองนโยบายความมั่นคงของชาติ นั่นคือเปลี่ยนแปลงไปสู่แบบที่ ๒

แม้วัดในชนบทก็ประสบกับความเปลี่ยนแปลงในทำนองเดียวกัน วัดเป็นอันมากถูกล้อมรอบด้วยหมู่บ้านที่ติดการพนันและดารดาษด้วยคนติดยาบ้า น้อยมากที่คำสั่งสอนของวัดและคุณธรรมของพระจะสามารถยับยั้งความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้ หลายวัดทิ้งบทบาทการเป็นศูนย์กลางทางด้านจริยธรรมและจิตวิญญาณ กลายมาเป็นส่วนหนึ่งของระบบตลาดที่มีวัดถูกมองคลเป็นสินค้าหรือขายบริการทางด้านไสยศาสตร์เช่นเดียวกับหลายวัดในเมือง

ควรกล่าวด้วยว่ากระแสด้านการเปลี่ยนแปลงที่ไหลบ่าเข้ามานั้น ไม่ได้หมายถึงกระแสการพัฒนาให้ทันสมัยตลอดจนลัทธิบริโภคนิยม หรือชาตินิยมเท่านั้น หากยังรวมถึงความเปลี่ยนแปลงภายในคณะสงฆ์หรือการปฏิรูปพุทธศาสนาที่ส่งผลอย่างกว้างไกลนับแต่ยุคของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (พ.ศ.๒๔๐๓-๒๔๖๔) สำหรับวัดในชนบทและหัวเมือง กระแสการปฏิรูปพุทธ

ศาสนาของพระองค์คือกระแสความเปลี่ยนแปลงจากภายนอก ที่ทำให้จารีตดั้งเดิมต้องถูกลดบทบาท เพื่อเปิดทางให้จารีตแบบวิทยาศาสตร์และเหตุผลนิยมเข้ามาครอบงำ รวมทั้งการสนองตอบส่วนกลาง เพื่อสร้างเอกภาพของศาสนา (และชาติ) อันนับเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้วัดในชนบทเหินห่างและคลายอิทธิพลต่อชุมชน (ความเปลี่ยนแปลงแบบที่ ๑) อย่างไรก็ตาม ถ้ามองพุทธศาสนาในบริบทของประเทศ การปฏิรูปของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ก็คือความเปลี่ยนแปลงของศาสนาในแบบที่ ๒ แม้ดูเผิน ๆ แล้วน่าจะเป็นความเปลี่ยนแปลงในแบบที่ ๓ มากกว่า คือเป็นการพยายามปรับตัวเพื่อตอบโต้กับอิทธิพลตะวันตกซึ่งมีวิทยาศาสตร์และเหตุผลนิยมเป็นเครื่องมือสำคัญ แต่เอาเข้าจริง ๆ การปฏิรูปของพระองค์ (ซึ่งอาจโยงไปถึงวชิรญาณภิกขุหรือรัชกาลที่ ๔ ได้ด้วย) คือการปรับพุทธศาสนาให้กลมกลืนเข้ากับวิทยาศาสตร์และเหตุผลนิยม หรือพูดให้ชัดเจนกว่านั้น คือการทำให้วิทยาศาสตร์และเหตุผลนิยมเข้ามาชี้นำกำกับพุทธศาสนานั้นเอง

สวนโมกข์ สันติอโศก ธรรมกาย จตุรรมและจุดต่าง

การเปลี่ยนแปลงแบบที่ ๓ อย่างแท้จริงนั้น ตัวอย่างที่ชัดเจนย่อมได้แก่ การปฏิรูปพุทธศาสนาโดยท่านพุทธทาสภิกขุ จริงอยู่ที่ท่านพุทธทาสภิกขุเป็นผู้ที่โยงพุทธศาสนาเข้ากับวิทยาศาสตร์เสมอ ดังในหนังสือเรื่อง *ธรรมะในฐานะวิทยาศาสตร์* ท่านได้ชี้ว่า "ระบบการค้นคว้า การบัญญัติขึ้นสอน หรือการสอนของ(พระพุทธเจ้า) ..เป็นไปในรูปแบบของวิทยาศาสตร์ ไม่แพ้นักวิทยาศาสตร์ใด ๆ ชนิดไหนในโลกนี้ พระองค์ก็ทรงมีหลักเกณฑ์อย่างเดียวกันกับรูปแบบหรือวิธีการในทางวิทยาศาสตร์" (พุทธทาส ๒๕๓๔: ๑๖) แต่ "วิทยาศาสตร์" ของท่านหมายถึงความเป็นเหตุเป็นผลตามกระบวนการของธรรมชาติ ซึ่งสามารถพิสูจน์และประจักษ์แก่ทุกคนได้โดยไม่จำกัดเวลาและสถานที่ ซึ่งตรงข้ามกับการกะเง็งคิด คำนึงในทางปรัชญา หรือการสักแต่ว่าเชื่อโดยไม่พิสูจน์ด้วยตนเองอย่างไสยศาสตร์หรือศาสนาอื่น ๆ ในทัศนะของท่าน การทดลองและการไตร่ตรองด้วยเหตุผลคือวิธีการสำคัญที่ทำให้พุทธศาสนามีความเป็นวิทยาศาสตร์ พร้อมกันนั้นท่านก็นิยามวิทยาศาสตร์ให้มีความหมายคลุมถึงเรื่องจิตใจด้วย มิใช่จำกัดเฉพาะปรากฏการณ์ที่รับรู้ได้ด้วยอายตนะทั้งห้า อย่างที่มักเข้าใจกัน อย่างไรก็ตาม ในความเห็นของท่าน สิ่งที่พุทธศาสนามีมากกว่าวิทยาศาสตร์ก็คือ จุดหมายเพื่อการพ้นทุกข์สิ้นเชิง โดยที่บุคคลจะพ้นทุกข์ไม่ได้เลยหากขาดการปฏิบัติให้เกิดปัญญาจนหลุดพ้นจากอวิชชาและอุปาทานทั้งปวง ตรงนี้เองเป็นสิ่งที่การคิดด้วยเหตุผลล้วน ๆ ไม่สามารถเข้าถึงได้

ในขณะที่วิปัสสนากรรมฐานเป็นสิ่งที่ขาดหายไปจากการปฏิรูปของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เพราะอิทธิพลของเหตุผลนิยม ส่วนนิพพานก็ถูกตัดทอนไปเพราะอิทธิพลของวิทยาศาสตร์(และชาตินิยม) พุทธศาสนาที่ท่านพุทธทาสภิกขุ"ปฏิรูป"กลับให้ความสำคัญกับจิตภาวนา และปรมาตมธรรมชนิดที่สวนทางหรือเลยพ้นกระแสเหตุผลนิยมและวิทยาศาสตร์อย่างเต็มที่ แม้ท่านปฏิเสธที่จะพูดถึงโลกหน้าชีวิตหน้า แต่นิพพานก็ไม่ได้หายไปไหน หากท่านชี้ให้เห็นว่านิพพานมีอยู่แล้ว

ในโลกนี้ ไม่ต้องรอโลกหน้าให้เสียเวลา โลกนี้ซึ่งเดิมถูกวิทยาศาสตร์ทำให้เป็นเรื่องสามัญและสาธารณ เพราะนอกจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ถูกทำลายไปจนหมดจากโลกนี้ (ไม่ว่า แม่ธรณี แม่โพสพ เทพารักษ์ ตลอดจนผีทั้งหลาย) โลกนี้ยังถูกตัดขาดจากโลกหน้า (เพราะโลกหน้าตลอดจนนรกสวรรค์ก็ถูกทำลายไปด้วยเช่นกัน) ทำให้โลกนี้ชีวิตนี้เป็นเรื่องของการสร้างความมั่งมีศรีสุข หรืออย่างมาก็ทำความดีเพื่อชีวิตนี้จะได้ราบรื่นและประเทศชาติอยู่เย็นเป็นสุข ดังนั้นบุญกุศลหรือธรรมะจึงไม่ต้องสนใจก็ได้ ท่านพุทธทาสภิกขุกลับทำให้โลกนี้ชีวิตนี้กลายเป็นเรื่องของการปฏิบัติธรรมได้ คำสอนเรื่องการทำงานด้วยจิตว่าง ทำให้โลกียธรรมแยกไม่ออกจากโลกุตตรธรรม การอยู่ในโลกกับการพ้นโลกไม่ได้อยู่กันคนละขั้วอย่างที่เข้าใจกัน ความคิดแบบนี้เกินกว่าวิทยาศาสตร์ ลัทธิชาตินิยม และทุนนิยม จะรับได้ ผลก็คือขณะที่ปรมัตถธรรมถูกตัดทิ้งจากแบบเรียนพุทธศาสนาของทางการ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ก็เปิดวิวาทะกับท่านพุทธทาสภิกขุเรื่องจิตว่าง เพราะเห็นว่าเป็นอุปสรรคต่อการดำเนินชีวิตเยี่ยงฆราวาส

นอกจากการปฏิรูปที่เริ่มจากสวนโมกข์แล้ว สันติอโศกก็เป็นอีกตัวอย่างหนึ่งของการปรับตัวในทางพุทธศาสนาเพื่อตอบโต้กับความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสังคม แต่การปรับตัวดังกล่าวมีลักษณะที่เป็นปฏิริยาอย่างเข้มข้นชัดเจน ในด้านหนึ่งก็มีลักษณะต่อต้านท่าทีแบบปัญญาชน คือมุ่งการปฏิบัติตามแนวทางของผู้นำ โดยไม่เน้นการใช้ปัญญาหรือเหตุผลไตร่ตรองด้วยตนเอง ในอีกด้านหนึ่งก็ต่อต้านวัตถุนิยมและบริโภคนิยมอย่างเต็มที่ ด้วยการอยู่อย่างเรียบง่าย เชิดชูความยากจน และใช้ระดับการบริโภคหรือปริมาณทรัพย์สินในครอบครองเป็นเกณฑ์สำคัญเกณฑ์หนึ่งสำหรับวัดความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรมของบุคคล พร้อมกันนั้นการทำงานและธุรกิจแบบ “บุญนิยม” ก็เป็นการปฏิเสธทุนนิยมอย่างชัดเจน นอกจากนั้นสันติอโศกยังปฏิเสธความคิดแบบปัจเจกนิยม ด้วยการเน้นชีวิตรวมหมู่และให้บุคคลขึ้นตรงต่อหมู่คณะ ซึ่งรวมถึงการใช้อิทธิพลของกลุ่มในการควบคุมพฤติกรรมของแต่ละคนด้วย ปฏิริยาเด่นอีกอย่างหนึ่งของสันติอโศกก็คือการต่อต้านไสยศาสตร์ในทุกรูปแบบ ไม่จำเพาะเครื่องรางของขลังเท่านั้น หากยังปฏิเสธแม้กระทั่งการรดน้ำมนต์และการมีพระพุทธรูปเป็นที่เคารพสักการะ

ทั้งสวนโมกข์และสันติอโศกเกิดขึ้นเพราะตระหนักถึงความความคลาดเคลื่อนและความถดถอยของพุทธศาสนาที่ถือปฏิบัติอยู่ในเมืองไทย และมุ่งมั่นที่จะ “ฟื้นฟู” พุทธศาสนาขึ้นใหม่ ในแง่นี้ก็ไมต่างจากวัดพระธรรมกายซึ่งมีจุดหมายแรกเริ่มคือ ต้องการทำให้พุทธศาสนาเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตของคนไทยอย่างแท้จริง แต่สำนักนี้ไม่ได้คิดจะตอบโต้กับแนวคิดที่เป็นกระแสหลักในสังคมใด ๆ เลย อบายมุขต่างหากคือสิ่งที่สำนักนี้ถือว่าเป็น “คู่แข่งสำคัญที่สุด” แม้ว่าวัดพระธรรมกายจะประสบความสำเร็จอย่างมากในการดึงคนเข้าวัดของตน แต่แนวคำสอนและวิธีการของวัดพระธรรมกายโดยเนื้อแท้แล้วก็ยังเป็นเพียงการปรับตัวให้สอดคล้องกับกระแสทุนนิยมและบริโภคนิยม วัดพระธรรมกายอาจทำให้คนละเลิกอบายมุข แต่ก็ยังส่งเสริมให้ผู้คนตั้งหน้าตั้งตาหาเงินและสะสมทรัพย์สมบัติกันต่อไป สมมติ

ภาวภาพที่สอนกันก็เพียงแค่ช่วยให้ทำกำไรได้มีประสิทธิภาพขึ้น หากได้ช่วยให้เกิดปัญญาลดละกิเลสไม่
จะว่าไปแล้ววัดพระธรรมกายกับเงินไปด้วยกันได้ดีมาก เพราะเงินไม่เพียงแต่จะเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับ
การหล่อเลี้ยงให้ระบบต่าง ๆ ของสำนักนี้ดำเนินอยู่ได้และขยายตัวไปไม่หยุดยั้งเท่านั้น การรณรงค์เรีย
ไรหาเงินยังเป็นกิจกรรมสำคัญของ "กัลยาณมิตร"ทั้งหลายที่มีอยู่ทั่วประเทศมาโดยตลอด

วิธีการของทุนนิยมมีอิทธิพลมากต่อการวิคิดของวัดพระธรรมกาย (อภิญา: ๔๙-๕๒) ดังสำนึก
นี้มักเปรียบพุทธศาสนาเป็น "สินค้า" และโยนการเผยแผ่ศาสนาเข้ากับเรื่อง"การค้าการตลาด"อยู่
เสมอ ทศนะดังกล่าวมิใช่เป็นแค่อุปมาอุปไมยเท่านั้น หากยังขยายไปสู่วิธีการทำงานแทบทุกประเภท ที่
เด่นชัดก็คือการใช้กลไกทุนนิยมเพื่อหาทุนเข้าสำนัก เช่นการใช้ระบบขายตรงหลายระดับหรือ MLM
มาใช้ในการระดมทุน โดย "ผู้นำบุญ" ใช้วิธีการไม่ต่างจากเซลส์แมน อีกทั้งยังหาทุนด้วยการทำธุรกิจอีก
หลายประเภท นอกจากนั้นสำนักนี้ยังเชี่ยวชาญอย่างยิ่งในการใช้วิธีการตลาดเพื่อดึงดูดคนทั่วสารทิศ
ให้มาสนใจธรรมกาย เช่น การโฆษณาประชาสัมพันธ์โดยรู้จักเน้น"จุดขาย"ที่ตรงกับความต้องการของ
กลุ่มเป้าหมาย หรือการคิดค้นรูปแบบใหม่ ๆ ในการทำบุญมาเสนอ ทำนองเดียวกับที่เอกชนส่งเสริม
การขายด้วยการทำให้สินค้ามีความหลากหลาย อิทธิพลของทุนนิยมมีผลต่อสำนักนี้ จนไม่เพียงแต่เห็น
พุทธศาสนาเป็นสินค้าเท่านั้น หากยังทำให้บุญกลายเป็นสินค้าจริง ๆ กล่าวคือคุณภาพและปริมาณของ
บุญขึ้นอยู่กับจำนวนเงินบริจาค ใครที่ถวายเงินมาก ก็ได้บุญมากและมีโอกาสถึงธรรมกายเร็วขึ้น นอก
จากนั้นคุณสมบัติของบุญที่สำนักนี้โฆษณาก็ไม่ต่างจากคุณสมบัติของสินค้า เช่นให้ผลที่เป็นรูปธรรม
จับต้องสัมผัสได้ เช่น ร่ำรวยทันตา การเน้นผลที่สัมผัสจับต้องได้ทำให้นิพพานของสำนักนี้กลายเป็นสิ่งที่
สัมผัสรับรู้ได้ไปด้วย เช่น "เย็น นุ่ม ใส" เห็นได้ว่าพุทธศาสนาแบบวัดพระธรรมกายได้ถูกปรับให้เข้ากับ
ทุนนิยมจนคลาดเคลื่อนจากหลักการเดิมไปมาก (การปรับตัวแบบที่ ๒)

สวนโมกข์ สันติอโศก และวัดพระธรรมกายเป็นตัวแทนอันโดดเด่นของพุทธศาสนาสาย "ปฏิรูป"
แม้คำว่า "ปฏิรูป" ในที่นี้จะบ่งชี้ถึงความไม่พอใจในสถานการณ์ของพุทธศาสนาในปัจจุบัน แต่ก็มิยที่
สื่อแสดงความไม่เห็นด้วยกับวิถีทางของคณะสงฆ์โดยรวมด้วย การเกิดขึ้นของทั้ง ๓ สำนักทำให้เห็นถึง
ความแตกต่างทางด้านแนวทางคำสอนและการปฏิบัติภายในคณะสงฆ์ไทย และทำให้ความหลาก
หลายที่ต่างไปจากแบบแผนที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้วางไว้ ปรากฏตัว
ชัดขึ้น

อันที่จริงแบบแผนหนึ่งเดียว (uniformity) ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
ได้พยายามสร้างขึ้นมาตลอดพระชนม์ชีพโดยใช้อำนาจรัฐสนับสนุนนั้น ต้องสะดุดกับอุปสรรคอันเกิด
จากสำนักพระป่าสายพระอาจารย์มั่น ซึ่งต่างไปจากพุทธศาสนาแบบทางการ แต่ก็ยังเป็นสิ่งที่ยอมรับกัน
ได้ เพราะในที่สุดเครือข่ายลูกศิษย์ของพระอาจารย์มั่นก็สามารถเอื้อประโยชน์ให้ราชการและคณะสงฆ์
ส่วนกลางสามารถแผ่ขยายอิทธิพลได้กว้างไกลไปถึงเขตป่าลึกและถิ่นทุรกันดาร โดยเฉพาะในภาค
อีสาน (Taylor: 99) อีกทั้งหลักความเชื่อและคำสอนทั่วไปของสายพระป่าก็สามารถเข้ากันได้กับของ

ทางการ แม้ว่าวัตรปฏิบัติจะต่างกันอย่างใดก็ตามเมื่อเทียบกับ ๓ สำนักที่กล่าวมาข้างต้น กลุ่มพระป่าสายพระอาจารย์มั่นมีลักษณะที่พิเศษออกไป ตรงที่พยายามรักษาแบบแผนข้อวัตรเดิมเอาไว้ ไม่ยอมปรับปรุงเปลี่ยนแปลงตลอดเวลาหลายสิบปี ทั้งนี้ก็เพราะจำกัดพื้นที่ของตนอยู่แต่ในเขตทิวคันธาร โดยเกี่ยวข้องกับโลกภายนอกไม่มากนัก แต่เมื่อสายนี้ขยายสาขาแผ่เข้าไปใกล้เมือง ขณะที่อิทธิพลของเมืองก็แผ่เข้าไปในชนบทมากขึ้น ปรากฏว่าหลายสำนักในสายนี้ได้เปลี่ยนแปลงไปตามความทันสมัยมากขึ้น ดังเห็นได้จากสิ่งปลูกสร้าง เสนาสนะ และวิถีชีวิตของพระในปัจจุบัน

สำหรับสวนโมกขนิมิตก็เป็นที่ยอมรับได้ของคณะสงฆ์ และทางการเมืองเช่นกัน แม้คำสอนและข้อวัตรของสำนักนี้จะแปลกใหม่ไปจากประเพณี ส่วนหนึ่งเป็นเพราะนอกจากจะอิงพระไตรปิฎกเป็นสำคัญแล้ว ท่านพุทธทาสภิกขุยังหลีกเลี่ยงการโจมตีคณะสงฆ์หรือยุ่งเกี่ยวกับการเมือง ผิดกับสันติอโศก ซึ่งในที่สุดก็ถูกตอบโต้จากมหาเถรสมาคมและรัฐบาล ส่วนวัดพระธรรมกายนั้นแม้วัตรปฏิบัติจะกลมกลืนไปกับคณะสงฆ์ส่วนใหญ่ แต่ความเชื่อนั้นเมื่อศึกษาไปให้ลึก ๆ แล้วไปคนละทาง อาทิ การเชื่อว่านิพพานเป็นอัตตา หรือเจ้าสำนักเป็นต้นธาตุต้นธรรมที่สำคัญยิ่งกว่าพระพุทธเจ้า

สำหรับการเปลี่ยนแปลงแบบที่ ๔ อันได้แก่การปฏิรูประบัตินี้ และกลับไปหาอดีต ไม่ว่าความเชื่อและขนบธรรมเนียมประเพณีดั้งเดิมนั้น ตัวแทนที่เด่นชัดก็คือขบวนการศาสนาแบบเคร่งคัมภีร์ที่เรียกว่า fundamentalist แม้ว่าจะมีผู้จัดให้วัดพระธรรมกายและสันติอโศกอยู่ในขบวนการนี้ (Swearer: 656-677) แต่โดยทั่วไปแล้วทั้ง ๒ สำนักยังมีลักษณะที่ห่างไกลจากขบวนการ fundamentalist ส่วนใหญ่ เช่น ไม่ได้มีลักษณะต่อสู้รุนแรง (militant) ในทางการเมืองและอุดมการณ์โดยใช้ประวัติศาสตร์หรือประเพณีวัฒนธรรมเป็นเครื่องมือตามนิยามที่ยอมรับกัน (Thakur: 75-76) ยิ่งวัดพระธรรมกายด้วยแล้ว ชี้มชัดรับเอาวิธีการและค่านิยมแบบทุนนิยมไปอย่างเต็มที่ โดยสาธุศิษย์ส่วนใหญ่ก็มีผลประโยชน์ติดอยู่กับความเจริญแบบตะวันตก (ตรงกันข้ามกับขบวนการ fundamentalist ซึ่งสมาชิกส่วนใหญ่เป็นชนชั้นล่างที่ถูกบีบคั้นกดดันในทางเศรษฐกิจการเมืองและวัฒนธรรม เช่น ในตะวันออกกลาง อินเดีย ศรีลังกา ปากีสถาน)

ในปัจจุบันการปรับตัวแบบที่ ๔ นี้ยังไม่เห็นเด่นชัดในแวดวงพุทธศาสนาของไทย แต่อาจเกิดขึ้นได้ในอนาคต (ประเด็นนี้จะได้กล่าวเพิ่มเติมในบทสุดท้าย) อย่างไรก็ตามควรกล่าวในที่นี้ว่า แม้ขบวนการเคร่งคัมภีร์จะมีลักษณะต่อต้านความทันสมัย แต่เขาเข้าจริง ๆ แล้วก็รับเอาความทันสมัยมาไม่ใช่น้อย อาทิ เช่น การตีความคัมภีร์ตามตัวอักษร ความเชื่อแบบชาตินิยม รวมทั้งการจัดองค์กรแบบสมัยใหม่ เช่นการรวมศูนย์ และการเน้นผลเชิงปฏิบัติแบบเหตุผลนิยม (pragmatic rationalism) ทั้งนี้ยังไม่ต้องพูดถึงการเอาเทคโนโลยีสมัยใหม่มาใช้ ยิ่งกว่านั้นประเพณีที่อ้างว่าเป็นของดั้งเดิม จำนวนไม่น้อยก็เป็นของที่เพิ่งคิดค้นขึ้นใหม่ (Armstrong 2000: 279) ที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่งก็คือผู้นำขบวนการนี้มักได้รับการศึกษาแบบสมัยใหม่ (ในอินเดียเชื่อบขบวนการเคร่งคัมภีร์ล้วนมีกำเนิดมาจากมหาวิทยาลัยทาง

โลก ขณะที่ผู้สำเร็จจากสถาบันการศึกษาแบบดั้งเดิมหรือมหาวิทยาลัยศาสนา น้อยคนที่จะร่วมชบวนการดังกล่าว)

ความหลากหลายในคณะสงฆ์ไทย

อย่างไรก็ตามสำนักต่าง ๆ ที่กล่าวมาข้างต้นเป็นเพียงตัวอย่างอันน้อยนิดของความหลากหลายที่กำลังเกิดขึ้นกับพุทธศาสนาในไทย ความหลากหลายที่ว่านี้ ไม่ใช่เป็นแค่ความหลากหลายของพระที่จำแนกตามลักษณะการดำเนินชีวิตหรืองานที่ท่านทำ (เช่น พระปริยัติ พระปฏิบัติ พระบ้าน พระป่า พระนักเทศน์ พระพัฒนา พระอนุรักษ์ พระหมอ พระสังฆาธิการ) และไม่ใช่ความหลากหลายของสำนักและแนวการสอน(เช่น สายพระอาจารย์มั่น สายพระอาจารย์ชา สายสวนโมกข์ สายหลวงพ่อธรรมโร สายหลวงพ่อเทียน สายอภิธรรมฯ) ความหลากหลายข้างต้น ยังคงกล่าวได้ว่ามุ่งสู่จุดหมายเดียวกันและเดินตามแนวไตรสิกขาหรือมรรคมีองค์ ๘ แม้ว่าบางส่วนบางกลุ่มอาจเน้นเพียงบางแง่หรือสนใจแต่เพียงบางระดับหรือสอน "พุทธศาสนาแบบไม่ครบส่วน" (เช่น พุทธศาสนาแบบทางการณ์ในแง่ศีลและสนใจเฉพาะโลกียธรรมหรือประโยชน์ในโลกนี้) กระนั้นก็ยังมีการใหญ่ที่ยอมรับร่วมกันได้ แต่มีความหลากหลายอีกอย่างหนึ่งซึ่งกำลังเกิดขึ้นมากในปัจจุบัน คือความหลากหลายทางด้านความเชื่อและวัตรปฏิบัติที่สวนทางกับหลักการใหญ่ดังกล่าว

นอกจากวัดพระธรรมกายและสันติอโศกซึ่งจัดอยู่ในฝ่ายหลังแล้ว ยังมีอีกหลายสำนักหลายวัดที่ "ฉีก" ไปอีกแนวหนึ่งคือ ผักเฝในทางไสยศาสตร์อย่างเต็มที่ โดยทั้งหลักการในทางพุทธศาสนา หากสนองโลกะหรือความสำเร็จทางโลกล้วน ๆ เพียงอย่างเดียว สำนักเหล่านี้ผุดขึ้นมากมาย เครื่องรางของขลังและวัตถุมงคลถูกประดิษฐ์คิดสรรให้หลากหลายแตกต่างกันไป รวมทั้งมีกรรมวิธีอันวอยโชคกลางสร้างความสำเร็จแบบแปลก ๆ เพื่อสร้าง "จุดขาย" ให้ต่างจากคนอื่น ๆ ขณะเดียวกันก็เพื่อตอบสนอง "ลูกค้า" นานาประเภท นอกจากของโบราณอย่าง น้ำมันต์ ยันต์ ปลัดขิก ตะกรุด ยาเสน่ห์ หรือวิธีดั้งเดิม เช่น สักน้ำมัน เป่าขม่อม ปิดนะหน้าทองแล้ว ยังมีการปลุกเสกสื่อเกิด วัตถุประดับหน้ารถ ป้ายอวยโชคเข้าร้าน ตลอดจนการบูชาพระราหู ยังไม่ต้องพูดถึงการเอาสัญลักษณ์หรือพิธีกรรมที่มีภาพลักษณ์แบบพุทธ เช่น พระเครื่อง หรือการสวดภาณยักษ์ มาใช้ประโยชน์

ที่กล่าวมาเป็นเฉพาะความหลากหลายในแวดวงสงฆ์ นอกวงการสงฆ์ก็มีความหลากหลายในทางพุทธศาสนามีไม่น้อย ดังเห็นได้ว่ามี "สำนัก" ต่าง ๆ เกิดขึ้นมากมายโดยเป็นอิสระหรือไม่เกี่ยวข้องกับสายปฏิบัติหรือนักในฝ่ายสงฆ์ อาทิ สำนักเจ้าแม่กวนอิม (ซึ่งมีอยู่มากมายหลายแนว) ท่านแม่บงกช ชมรมสวดพระคาถาชินบัญชร จิ้งจก โคเอ็นก้า โยเร (เซโดคิวเซเคียว) ชมรมนิชิเรนโซชู เป็นต้น บางแนวบางสำนักก็เป็นสาขาจากต่างประเทศโดยสังกัดมหายาน (เช่น ๒ สำนักหลัง) แต่บางแนวบางสำนักก็ไม่ได้สังกัดนิกายใด ๆ ของมหายาน หากมีอิทธิพลของเถรวาทและผีแบบไทยเข้าไปมาก (เช่น สำนักกวนอิมต่าง ๆ)

แบบแผนที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พยายามสร้างขึ้นมาได้กลายเป็นอดีตไปแล้ว ความหลากหลายทางด้านความเชื่อและการปฏิบัติคือ สิ่งที่เกิดขึ้นในปัจจุบันและกำลังจะกลายเป็นอนาคตของพุทธศาสนาในเมืองไทย ปรากฏการณ์ดังกล่าว สะท้อนให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงและปรับตัวของพุทธศาสนาในท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงทาง สังคม

ความเปลี่ยนแปลงอย่างหนึ่งซึ่งกำลังเกิดขึ้นทั้งในปัจจุบันและอนาคตคือความหลากหลายภายใน สังคม สังคมที่สลับซับซ้อนและขยายใหญ่ทำให้เกิดกลุ่มคนที่หลากหลายทั้งอาชีพ ประสบการณ์ การ ศึกษาและความสนใจซึ่งทำให้มีผลประโยชน์และความต้องการที่แตกต่างและหลากหลายตามไปด้วย เมืองไทยไม่ได้มีแต่เกษตรกรที่ต้องการให้ฝนฟ้าตกต้องตามฤดูกาล หรือมีข้าราชการที่อยากมีตำแหน่งที่ สูงขึ้น หากยังมีพ่อค้าแม่ค้า นักธุรกิจ นักร้องนักแสดง เซลส์แมน คนขายประกัน สถาปนิก นักการเมือง ขณะเดียวกันก็มีระดับความเข้าใจและรับรู้พุทธศาสนาที่ต่างกันด้วย นอกจากนั้นยังอยู่ในขั้นตอนหรือ สถานการณ์ชีวิตที่แตกต่างกันมาก ทำให้มีความหวังแตกต่างกันไป บ้างต้องการให้สอบติด บ้าง ต้องการหายป่วย บ้างต้องการมีลูก บ้างต้องการชุมชนหรือหมู่คณะ บ้างต้องการฝึกจิตสงบใจ ฯลฯ

ความหลากหลายทางสังคมดังกล่าวทำให้ผู้คนคาดหวังจากพุทธศาสนาแตกต่างกันไป ตลอดจน เข้าหาและรับรู้พุทธศาสนาด้วยวิธีการที่ไม่เหมือนกัน สภาพเช่นนี้เรียกร้องให้พุทธศาสนาต้องปรับตัว เปลี่ยนแปลงให้มีความหลากหลายขึ้นเพื่อตอบสนองกลุ่มคนที่หลากหลาย การปรับตัวให้หลากหลายนี้ มีตัวอย่างมาก่อนแล้วในสังคมตะวันตก เมื่อมาถึงยุคอุตสาหกรรม ก็เกิดนิกายใหม่ ๆ จำนวนมากเพื่อ ตอบสนองคนกลุ่มใหม่ เช่นนิกายอีแวงเจลิคัลลิสม์มุ่งเผยแพร่ศาสนากับชนชั้นกลางโดยใช้สื่อมวลชน เป็นหลักและไม่เน้นพิธีกรรมมาก ขณะที่นิกายเมธอดิสต์ก่อตั้งขึ้นมาเพื่อช่วยเหลือกรรมกรโดยเฉพาะ เนื่องจากนิกายอื่น ๆ ที่มีอยู่เดิมนั้นไม่ให้ความสนใจกับคนกลุ่มนี้ หรือแม้จะสนใจแต่ก็ไม่สามารถช่วย เหลือได้อย่างแท้จริง

สำหรับเมืองไทย วัดหรือสำนักที่ช่วยเหลือกรรมกรนั้น ยังมองไม่เห็น แต่พระที่เคยช่วยเหลือชาวนา ที่มาประท้วงในกรุงเทพฯ ๙ นั้น เคยมีอยู่ก่อนเหตุการณ์ ๖ ตุลา แต่ก็ถูกคณะสงฆ์และรัฐกดดันรังควาญจนอยู่ไม่ได้ทั้งในเมืองและในเขตบรรพชิต อย่างไรก็ตามความหลากหลายของพุทธศาสนา(และพระ สงฆ์)ก็ไม่สามารถหยุดยั้งสกัดกันได้ หากแต่แสดงออกมาในรูปอื่นตราบเท่าที่ไม่ทำทนายรัฐอย่างสันติ อโศก ควรตราไว้ได้ว่าความหลากหลายนั้นมิได้เกิดขึ้นเฉพาะในเมืองเท่านั้น หากยังเกิดขึ้นในชนบท และไม่ใช่แค่หลากหลายหรือแตกต่างเมื่อเทียบต่างถิ่นต่างตำบลเท่านั้น ในบางบ้านมีวัดหรือสำนักสงฆ์ อยู่ถึง ๕ วัด โดยแต่ละวัดมีข้อวัตรแตกต่างกันตั้งแต่น้อยไปถึงมาก เช่นในตำบลนาโสก อำเภอมือง จังหวัดมุกดาหาร ในกลุ่มหมู่บ้านละแวกเดียวกัน นอกจากจะมีวัดธรรมยุต และวัดป่าสายพระอาจารย์ ชาแล้ว ยังมีวัดที่นิยมให้หอย วัดที่พระชอบแสดงอิทธิฤทธิ์ด้วยการฟันไฟและวัดที่พระบำเพ็ญพรตแบบ ฤาษี คือเก็บตัวเงียบในกุฏิเป็นปี ๆ โดยไม่พูดไม่คุยกับใคร ไม่บิณฑบาต หากให้ชาวบ้านส่งอาหารให้

นอกจากนั้นยังไม่ปลงผมโกนเคราหรือเปลี่ยนจีวรขณะบำเพ็ญตบะ ตัวอย่างนี้ชี้ว่าความหลากหลายทางสังคมนั้นได้แพร่ลงไปถึงชนบทและส่งผลให้เกิดการตอบสนองที่หลากหลายจากพระสงฆ์

อย่างไรก็ตามความสลับซับซ้อนของสังคมไม่ใช่สาเหตุเดียวเท่านั้นของความหลากหลายในทางพุทธศาสนาที่กำลังเกิดขึ้น สาเหตุหนึ่งที่มีมักจะพูดกันมากก็คือความอ่อนแอของคณะสงฆ์ในปัจจุบัน โดยเฉพาะมหาเถรสมาคมไม่กวัดขั้นเพียงพอ จนปล่อยให้มิใช่พระเป็นอันมากประพฤติปฏิบัติชนิดปรีมๆ หรือเคลื่อนคลาดจากพระธรรมวินัยนั้น (แทบจะพูดได้ว่า ถ้าพระไม่ต้องปาราชิกจนเป็นเรื่องอื้อฉาวและไม่ทำทนายรัฐแล้ว ถึงจะทำตัวแหวกแนว คณะสงฆ์ก็จะไม่มายุ่มย่ามด้วยเลย) แม้ว่าความอ่อนแอของคณะสงฆ์ในปัจจุบันจะเป็นสิ่งปฏิเสธได้ยาก แต่ถ้าจะพูดกันจริง ๆ แล้ว ความเข้มงวดของคณะสงฆ์ในอดีตต่างหากที่เป็นสาเหตุให้เกิดความหลากหลายในวงการสงฆ์จนนอกแนวทางไป

ดังได้กล่าวแล้วว่า คณะสงฆ์ในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสพยายามขจัดจารีตอื่น ๆ ออกไปจากคณะสงฆ์ เหลือเพียงจารีตเดียวคือพุทธศาสนาแบบกรุงเทพฯ ซึ่งได้อิทธิพลจากวิทยาศาสตร์และเหตุผลนิยม อำนาจของคณะสงฆ์ที่แผ่ไปพร้อมกับอำนาจรัฐ ทำให้ไสยศาสตร์และความเชื่อพื้นบ้านต่าง ๆ ถูกขจัดออกไปจากวัด ไสยศาสตร์และความเชื่อเหล่านี้ส่วนใหญ่แล้วเคยอยู่ในกำกับดูแลของวัด หรืออยู่อย่างแฝง ๆ โดยมีพุทธธรรมเป็นตัวหลัก เมื่อถูกขจัดไปแล้วก็ไม่ได้สาบสูญไป หากยังสืบทอดเผยแพร่ นอกวัด ที่ร้ายกว่านั้นก็คือ ไม่ได้ถูกวัดหรือพุทธกำกับควบคุมดังแต่ก่อน ดังนั้นจึงกลายเป็นเครื่องมือในการสนองความโลภล้น ๆ (ทั้งของผู้รู้ไสยศาสตร์และผู้มาพึ่งพา) โดยไม่มีศีลธรรมเป็นข้อผูกมัดหรือตัวเหนี่ยวรั้ง ครั้นทุนนิยมและวัดถุญนิยมแพร่ระบาด ไสยศาสตร์แบบสนองกิเลสล้น ๆ ก็เป็นที่ต้องการกันมากขึ้น เมื่อไสยศาสตร์แพร่หลายนอกวัดแล้ว ย่อมไม่ยากที่จะเข้ามาระบดในวัด จะเป็นเพราะเสียงเรียกร้องจากญาติโยม หรือเพราะวัดต้องการหาประโยชน์จากญาติโยมก็แล้วแต่ หลายวัดแม้จะปรารถนาดีต่อญาติโยม แต่ไม่รู้วิธีที่จะใช้ไสยศาสตร์ให้เป็นสื่อนำไปสู่หลักธรรมในทางศาสนา เนื่องจากความรู้และทักษะด้านนี้ขาดช่วงหรือสูญหายไปนานหลายสิบปีแล้ว วัดจึงกลายเป็นแหล่งแพร่ไสยศาสตร์ยิ่งกว่าพุทธศาสตร์

ไสยศาสตร์ตลอดจนความเชื่อและการปฏิบัติต่าง ๆ ในวัดที่ผิดแผกไปจากแบบแผนที่คณะสงฆ์วางไว้ ส่วนใหญ่แล้วพูดได้ว่า เป็นของที่มีมาอยู่เดิมก่อนการแผ่อำนาจจากส่วนกลาง การปฏิรูปคณะสงฆ์ไม่ได้ขจัดมันหากเพียงแต่สกัดไว้ชั่วคราว อย่างมากก็ทำให้มันเบี่ยงเบนหรือเปลี่ยนรูปในสภาพแวดล้อมใหม่เท่านั้น และในหลายกรณีก็ทำให้มันกลายเป็นปัญหามากขึ้น ถ้าจะเปรียบก็เหมือนกับการกำจัดศัตรูพืชด้วยสารเคมี ศัตรูพืช เพียงแต่หายไปชั่วคราว แต่ไม่นานก็จะกลับมาอีก และเป็นปัญหามากขึ้นกว่าเดิม เพราะคราวนี้ปรักษีโดยธรรมชาติของศัตรูพืชเหล่านี้ ซึ่งเดิมเป็นตัวควบคุมจำนวนของศัตรูพืชดังกล่าว ถูกสารเคมีกำจัดจนสูญหายไปแล้ว ขณะที่ศัตรูพืชที่มีภูมิคุ้มกันดีกว่าสามารถรอดมาได้ และแพร่พันธุ์ได้สะดวกเพราะปรักษีโดยธรรมชาติถูกทำลายไป ส่วนศัตรูพืชชนิดเดียวกันที่คอยแย่งอาหาร แต่มีภูมิคุ้มกันน้อยกว่า ก็ตายไปด้วย จึงไม่มีคู่แข่งอีกต่อไป ทางออกที่ผู้คนมักใช้กัน

คือใช้ยาแรงขึ้น แต่ก็ทำให้สถานการณ์ระยะยาวเลวร้ายลงไปอีก มองในแง่นี้ อำนาจของคณะสงฆ์จากส่วนกลางได้ทำลายกลไกควบคุมไวยาวัจกรของวัดในท้องถิ่นออกไป ดังนั้นถึงแม้คณะสงฆ์ในปัจจุบันจะยังมีความเข้มแข็งอยู่ ก็ทำได้อย่างมากเพียงกีดกันมันออกไปจากวัดชั่วคราว แต่ในที่สุดมันก็จะแพร่เข้ามายังวัดในรูปลักษณะใหม่เนื่องจากความต้องการของญาติโยมในเรื่องนี้ไม่เคยขาดหายไป โดยไวยาวัจกรที่เข้ามานี้จะเป็นไวยาวัจกรดิบ ๆ ที่ไม่อยู่ในอำนาจของศีลธรรม หากเพียงแต่อาศัยคราบของพุทธศาสนาเท่านั้นเอง ซึ่งถ้าคณะสงฆ์ใช้อำนาจปราบปราม ก็จะต้องแก้ปัญหาที่อยู่เรื่อยไปไม่รู้จบ

ความหลากหลายทางด้านกลุ่มบุคคลที่นับถือ

ความหลากหลายของพุทธศาสนาในเมืองไทย นอกจากจะเห็นได้จากความหลากหลายของสำนัก อันมีความเชื่อและการปฏิบัติแตกต่างกันไปแล้ว ยังแสดงออกในอีกหลายรูปลักษณะ กล่าวคือเมื่อพิจารณาแต่ละสำนัก แต่ละกลุ่ม ก็เห็นความหลากหลายของกลุ่มบุคคลที่มานับถือ นี่เป็นปรากฏการณ์ที่แตกต่างจากตัวอย่างตำบลนาโงกที่กล่าวข้างต้น ในกรณีนี้มีพุทธศาสนาหลายแบบที่นับถือในกลุ่มชนเดียวกัน แต่ที่พูดถึงนี้ เป็นความหลากหลายของกลุ่มชนที่นับถือพุทธศาสนาแบบเดียวกัน

นี่เป็นปรากฏการณ์ใหม่ที่ผิดจากเมื่อก่อน ในอดีต(ก่อนสมัยปฏิรูปคณะสงฆ์)แม้จะมีความหลากหลายทางด้านพุทธศาสนา แต่ก็มีความหลากหลายที่ขึ้นอยู่กับความแตกต่างทางด้านสถานที่ กล่าวคือ แต่ละชุมชนก็มีจารีตพุทธศาสนาต่างกันไป แต่ในปัจจุบันความเชื่อและการปฏิบัติของแต่ละสำนักแต่ละสาย นอกจากจะไม่ได้ถูกจำกัดด้วยสถานที่แล้ว ยังไม่ได้ขึ้นอยู่กับอาชีพ สถานะทางเศรษฐกิจ ชนชั้น เชื้อชาติ หรือเพศของผู้คนอีกต่อไป พระที่เป้าน้ำมนต์พ่นน้ำหมากไม่ได้มีเฉพาะชาวบ้านเท่านั้นที่นับถือ หากยังมีพ่อค้าแม่ค้า นักเรียนนอก ดอกเตอร์ นักการเมือง มีทั้งพระบรมวงศานุวงศ์ ชนชั้นกลาง และชนชั้นล่างเป็นสาธุศิษย์ด้วย ส่วนเจ้าแม่กวนอิม ก็ใช่ว่าจะแพร่หลายเฉพาะคนจีนหรือคนเชื้อสายจีนเท่านั้น หากยังมีคนอีสานจำนวนมากนับถือ เช่นเดียวกับชาวเขาในภาคเหนือที่ติดภาพเจ้าแม่กวนอิมไว้ในบ้านเพื่อสักการะกันมากขึ้นแล้ว นอกจากพ่อค้าแม่ค้าแล้ว ก็ยังมีข้าราชการชั้นผู้ใหญ่หรือนายทหารรวมอยู่ในกลุ่มลูกศิษย์ด้วย สำนักจึงหลายแห่งก็สามารถขยายไปตามหมู่บ้านในชนบท ส่วนชมรมสวดคาถาพระชินบัญชรก็มีคนหลากหลายอาชีพมาร่วมกันมากเช่นกัน อาจจะมีบางสำนักบางแนวที่เน้นหนักเฉพาะบางเพศหรือบางชนชั้น เช่น ท่านแม่บงกช ซึ่งมีผู้หญิงมาขึ้นมาก หรือวัดพระธรรมกาย ซึ่งดึงดูดและสนใจชนชั้นกลางกับชนชั้นสูงมากกว่า แต่ก็ยังประกอบด้วยผู้คนหลากหลายอาชีพและเงื่อนไขทางสังคม นอกจากนี้ความไม่มีเพศไม่มีชนชั้นไม่มีสถานะเศรษฐกิจสังคมขวางกั้นยังเห็นได้จากผู้คนในวงการพระเครื่อง ซึ่งแม้แต่ผู้พิพากษา นักเรียนนอก และชาวบ้านก็ร่วมเคียงบาเคียงไหหล่กัน

ปรากฏการณ์ที่ ๑)คนกลุ่มเดียวกันแต่ชอบพุทธศาสนาคนละแบบ และ๒)คนต่างกลุ่มแต่ชอบพุทธศาสนาแบบเดียวกัน จะว่าไปก็ไม่ต่างจากปรากฏการณ์ทางการตลาดในปัจจุบัน รสนิยมหรือแบบแผนในการบริโภคของคนสมัยใหม่ไม่ได้ขึ้นอยู่กับเพศ เชื้อชาติ อาชีพ อายุ หรือสถานะทางสังคมหรือเศรษฐกิจอีกต่อไป เครื่องแต่งกายเป็นอันมากไม่จำกัดเพศจำกัดวัย จะเป็นผู้หญิงหรือผู้ชาย วัยรุ่นหรือคนแก่ใส่ก็ได้ กางเกงยีนไม่ได้ถูกผูกขาดโดยหนุ่มสาวหรือนักศึกษาอีกต่อไป หากยังเป็นที่ยิยมในหมู่นักธุรกิจและนักการเมือง ส่วนตั๋มยาก็ไม่ได้เป็นอาหารของคนไทยอย่างเดียว หากยังแพร่หลายในยุโรปและอเมริกา รถเบนซ์ก็ไม่ใช่อสังการของคนชั้นสูงอีกต่อไป ในทำนองเดียวกันเพลงลูกทุ่งก็มีได้จำกัดอยู่ในแวดวงชาวบ้านเท่านั้น เช่นเดียวกับรอยสัก คนที่นิยมมิได้มีแต่ผู้ชายหรือคนชนบทดังแต่ก่อนอีกแล้ว ปัจจุบันผู้หญิงหรือดารา นางแบบก็นิยมสักตามตัวด้วยทั้งไทยและต่างประเทศ ส่วนการโกนหัวก็มีใช้สัญลักษณ์ของแก๊งวัยรุ่นในเมืองอีกต่อไป เพราะดารา นักร้อง และนักกีฬาระดับโลกก็พากันพิสมัยกับหัวที่โล้นเลี่ยนกันมากขึ้น

ระบบตลาดเสรีทำให้ผู้คนสามารถเข้าถึงสินค้าต่าง ๆ ได้ง่าย สะดวก โดยไม่ถูกจำกัดด้วยปรากฏการณ์ทางชนชั้นเชื้อชาติหรือแม้แต่พรมแดนของประเทศตราบดีที่มีเงินจ่าย แต่พร้อมกันนั้นก็ยังมีอีกเหตุผลอีกประการหนึ่งนั่นคือ ความคิดแบบปัจเจกนิยม ซึ่งเอื้อให้ผู้คนเลือกบริโภคได้อย่างเสรี ตามใจปรารถนา โดยไม่ต้องคำนึงว่าเพื่อนพ้อง ครอบครัว หรือชุมชนจะบริโภคอะไร รสนิยมหรือแบบแผนการบริโภคของกลุ่มของหมู่คณะมิได้เป็นตัวกำหนดการบริโภคของตน ความต้องการของตนเองต่างหากที่มีความสำคัญมากกว่า คตินิยมดังกล่าวทำให้การบริโภคของบุคคลเป็นอิสระจากชนบหรือธรรมเนียมที่เคยยึดถือกัน หากการบริโภคจะเป็นไปเพื่อเสริมสร้างตัวตน(อัตลักษณ์) ก็เป็นตัวตนส่วนบุคคลมากกว่าตัวตนของกลุ่มที่ตนสังกัด

ในทำนองเดียวกัน เสรีภาพในการนับถือศาสนา และความคิดแบบปัจเจกนิยมก็เป็นเหตุผลที่อธิบายได้ว่า เหตุใด คนกลุ่มเดียวกันจึงชอบพุทธศาสนาคนละแบบ และคนต่างกลุ่มกลับชอบพุทธศาสนาแบบเดียวกัน เสรีภาพในทางศาสนาและความคิดแบบปัจเจกนิยมยังมีส่วนอย่างมากในการทำให้เกิดปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่สืบเนื่องกัน เช่น การที่บุคคลรับเอาศาสนาต่าง ๆ มานับถือในเวลาเดียวกันหรือการเกิดศาสนาแบบปัจเจกบุคคล (ดังจะได้กล่าวต่อไป) ในยุคที่ผู้คนให้ความสำคัญกับความเป็นตัวของตัวเองและความต้องการส่วนบุคคล เสรีภาพทางศาสนาได้เปิดโอกาสให้ปัจเจกบุคคลแสวงหาคุณค่าและความเชื่อทางศาสนาที่สอดคล้องเหมาะสมกับตนเองมากที่สุด ซึ่งไม่จำเป็นว่าจะต้องเหมือนกับคนรุ่นก่อนและผู้คนรอบข้าง ดังนั้นจึงเป็นธรรมดาที่จะมีการคัดสรรและผสมผสานความคิดความเชื่อและการปฏิบัติจากหลายแหล่ง ไม่จำกัดว่าจะจะเป็นลัทธิศาสนาหรือศาสนาใด (โดยที่จำนวนไม่น้อยยังไม่ต้องการสังกัดศาสนาหรือลัทธิศาสนาใดอีกด้วย) แต่ในเวลาเดียวกันเสรีภาพในทางศาสนาได้เปิดโอกาสให้มีการนำเสนอความเชื่อและพิธีกรรมทางศาสนานานาชนิดเพื่อดึงดูดผู้คนที่มีความต้องการและ"รสนิยม"เฉพาะตัว ผลที่ตามมาก็คือศาสนากำลังมีสภาพใกล้เคียงกับสินค้าเข้าไปทุกที

อย่างหนึ่งที่เห็นได้ก็คือศาสนานับวันจะมีความหลากหลายไม่ต่างจากสินค้าในท้องตลาด ยาสีฟัน ผงซักฟอก รองเท้ามีหลายยี่ห้อจนเลือกไม่หวาดไม่ไหวฉันใด พุทธศาสนาก็มีหลายสำนักหลายความเชื่อและหลายแนวปฏิบัติฉันนั้น ในขณะที่ตลาดเสนอสนองสินค้าอย่างเสรี พุทธศาสนา(และศาสนาอื่น ๆ) ก็กำลังจะถูกนำเสนออย่างอิสระเสรีมากขึ้นทุกที จนอาจกล่าวได้ว่าในเมืองไทยกำลังมีตลาดเสรีอีกประเภทหนึ่ง คือตลาดศาสนาหรือเรียกให้หรูว่า “ซูเปอร์มาร์เก็ตทางด้านจิตวิญญาณ”

ความหลากหลายของที่มาและอิทธิพล

นอกจากแต่ละสายแต่ละแนวจะมีกลุ่มบุคคลอันหลากหลายมาเป็นฐานสนับสนุนแล้ว ในแต่ละสายแต่ละแนวนั้นเองยังเป็นผลรวมของอิทธิพลอันหลากหลายที่ประกอบกันเข้ามาเป็นความเชื่อและการปฏิบัติเฉพาะสำนักเห็นได้ชัดจากสำนักใหม่ ๆ ที่เพิ่งเกิดขึ้น เช่น สำนักกวนอิมต่าง ๆ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้พบว่า มีอิทธิพลจาก ๓ สายเข้ามาประกอบกันเป็น “รากฐานทางอุดมการณ์” ของลัทธิพิธีดังกล่าว ได้แก่ศาสนาผีของไทยปนจีน หลักธรรมของพุทธศาสนานิกายเถรวาท และพุทธศาสนานิกายมหายานแบบจีน ดังนั้นรูปเจ้าแม่กวนอิมที่สำนักโชคชัย ๔ จึงมีปางประทับยืนบนคางคก ซึ่งหาไม่พบในเมืองจีน แต่ไปด้วยกันได้กับความเชื่อดั้งเดิมของคนไทยที่นับถือ “พญาคันคาก” โดยที่มังกรประดับศาลก็มีความหมายในเชิง“เจ้า”ที่ไม่ต่างจากพญานาคที่มีในวัดไทย นอกจากนั้นในสำนักนี้ยังมีรูปพระศิวะในตำแหน่งพระแม่กวนอิมด้วย (นิธิ ๒๕๓๗: ๘๕-๘๕)

อันที่จริงความผสมผสานความเชื่อต่าง ๆ ในทางศาสนา ไม่ใช่เรื่องใหม่ แต่ก่อนพุทธศาสนาในไทยก็มีอิทธิพลของผีและพราหมณ์เข้ามาปะปนกันจนกลายเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมพุทธไป ที่เห็นได้ชัดก็คือรูปนารายณ์ทรงครุฑบนหน้าบันวัด ผังโบสถ์และตำแหน่งลูกนิมิตก็ได้รับอิทธิพลจากผังเทวาลัยพระศิวลึงค์ในอินเดีย ส่วนข้อฟ้า ไบระกา หางหงส์ ก็มีที่มาจากสัญลักษณ์ในศาสนาฮินดู (ไรท์: ๑๒๖-๑๒๘) บางกรณีผสมผสานอย่างกลมกลืนจนเชื่อว่าเป็นอิทธิพลพุทธล้วน ๆ เช่น พระพุทธรูปปางนาคปรก ซึ่งมีตำนานพญามุจลินทนาคราชในพุทธประวัติเป็นตัวรองรับ แต่มีความเป็นไปได้มากกว่าทั้งตำนานและพระพุทธรูปดังกล่าวได้รับอิทธิพลมาจากความเชื่อพื้นบ้าน(ทั้งอินเดียและไทย)ซึ่งนับถือพญานาคและ “เจ้าข้าว” อันเป็นเทพที่สำคัญในทางการเกษตร(ไรท์ : ๑๒๑-๑๒๓)

ในบางกรณี อิทธิพลของผีและพราหมณ์สามารถเข้าไปอยู่ในอาณาบริเวณของวัด โดยยังคงความเป็นผีหรือพราหมณ์ไว้ได้อยู่ ดังเช่นวัดโพธิ์ มีศิวลึงค์อยู่หน้าโบสถ์กระทั่งปัจจุบัน ดังนั้นการมีรูปเจ้าแม่กวนอิมหรือเทพในลัทธินิกายอื่นอยู่ตามวัดต่าง ๆ ของไทยในเวลานี้จึงไม่ใช่ของใหม่เสียทีเดียวนัก (เพียงแต่ขาดช่วงไปพักใหญ่) อย่างไรก็ตามมีแนวโน้มว่าปรากฏการณ์ดังกล่าวจะเฟื่องฟูขึ้นยิ่งกว่าเดิมสาเหตุสำคัญก็คือ คนในสังคมมีความเชื่อทางศาสนาที่หลากหลายมากขึ้น เสรีภาพทางศาสนากับการได้ประสบพบเห็นศาสนาและลัทธินิกายต่าง ๆ มากขึ้น ทำให้ผู้คนนับถือศาสนาแตกต่างกันและผิดแผกจากแบบแผนเดิม แม้จะเป็นศาสนาเดียวกันคือพุทธศาสนาก็ตาม (และที่กำลังจะเพิ่มมากขึ้นคือ

นับถือหลายลัทธินิกายหรือหลายศาสนาในเวลาเดียวกัน ดังจะได้กล่าวต่อไป)หลายวัดหลายสำนักจึงตอบสนองความเชื่อและความต้องการที่หลากหลายด้วยการเอาความเชื่อ พิธีกรรม ข้อปฏิบัติและสัญลักษณ์ของลัทธินิกายต่าง ๆ มารวมไว้ในที่เดียวกัน ในสมัยก่อนอาจจะหยิบยืมจากผีและพราหมณ์เท่านั้น แต่ปัจจุบัน ยังมีพุทธแบบมหายาน วัชรยาน จักร โยเร ไสวบาบา ฯลฯที่สามารถหยิบยืมมาได้ ในหลายกรณี ลัทธินิกายอันหลากหลายเหล่านี้ก็มีอิทธิพลต่อเจ้าสำนักโดยตรง ทำให้สำนักมีการผสมผสานหรือผสมปนประหว่างลัทธินิกายต่าง ๆ จนมีลักษณะ "พันทาง" อย่างเห็นได้ชัด

นอกจากนี้ยังมีหลายสำนักที่แม้จะมีวัตรปฏิบัติแบบใดแบบหนึ่งอย่างเด่นชัด แต่ด้วยความที่ต้องการดึงดูดผู้คนที่หลากหลาย จึงนำรูปสิ่งศักดิ์สิทธิ์จากหลายศาสนาและลัทธินิกายมาตั้งให้คนเคารพกราบไหว้ อาทิ เช่น มหายาน (เจ้าแม่กวนอิม) วัชรยาน (พระนางตารา) ขงจื้อ(เจ้าพ่อกวนอู) ฮินดู (พระศิวะ) รวมทั้งพระอรหันต์และเกจิอาจารย์ของไทยจากสำนักต่าง ๆ (หลวงพ่อดโต หลวงพ่อทวด หลวงปู่มั่น หลวงปู่แหวน พระอาจารย์ชา) การตอบสนองผู้คนที่มีความเชื่อทางศาสนาแตกต่างกัน โดยการเอาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายมารวมไว้ในที่เดียวกันนั้น ทำให้เห็นชัดเจนว่าซูเปอร์มาร์เก็ตทางจิตวิญญาณมีแนวโน้มที่จะแพร่หลายมากขึ้นในเมืองไทย

ความหลากหลายทางศาสนาในตัวบุคคล

ความหลากหลายทางด้านศาสนาภายในสำนักเดียวกัน ในด้านหนึ่งก็สะท้อนถึงปรากฏการณ์อย่างเดียวกันที่กำลังเกิดขึ้นกับศาสนิกชนจำนวนมาก นั่นคือการนับถือหรือรับเอาศาสนาและลัทธิ นิกายต่าง ๆ มาพร้อมกันในตัวคนเดียวกัน หลายคนนับถือทั้งธรรมกาย พระอาจารย์ชา โคเอ็นกัว และเจ้าแม่กวนอิม บางคนถือพุทธและนับถือพระศิวะกับไสวบาบาไปพร้อมกัน หรือกราบไหว้ทั้งเจ้าแม่กวนอิม เสด็จพ่อ ร.๕ และร่วมชมรมสวดพระคาถาชินบัญชร บ้างก็เป็นศิษย์ทั้งท่านแม่บงกชและตำหนักทองต่าง ๆ มองเผิน ๆ ก็ไม่ต่างจากคนแต่ก่อนที่ถือพุทธ ผี พราหมณ์ไปพร้อมกัน แต่สมัยก่อนนั้นชาวบ้านมองเห็นพุทธ ผี พราหมณ์ว่าเป็นศาสนาหรือระบบความเชื่อเดียวกัน (นิธิ ๒๕๓๔: ๑๐๖) หรือหากเห็นว่า ๓ ส่วนนี้แยกจากกันได้ก็ยังถือว่าพุทธเป็นหลักหรือกำกับอยู่(แม้ประกอบพิธีพราหมณ์ แต่ก็ถือว่าตัวเองเป็นพุทธ ขณะเดียวกันพิธีรำผีฟ้าก็มีพระพุทธรูปตั้งเป็นประธาน) แต่หลายคนก็นับถือหลายศาสนา ในเวลานี้รู้อยู่แล้วว่า ศาสนาเหล่านั้นมิได้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน หากแต่เป็นคนละศาสนาแยกจากกัน

แม้ว่ามีคนไม่น้อยที่ผสมผสานความเชื่อและการปฏิบัติจากหลายลัทธินิกายด้วยความต้องการที่จะฝึกฝนพัฒนาตนอย่างจริงจัง แต่กล่าวโดยทั่วไปแล้ว พฤติกรรมของคนจำนวนมากที่รับเอาศาสนาต่าง ๆ เข้ามาพร้อมกันนั้น จะเรียกว่าเป็นการรับแบบ "นับถือ" เสียทีเดียว หาได้ไม่ หากเป็นการ "ลองดู" หรือพูดอีกอย่างหนึ่งเป็นการ "บริโภคนิยม" ศาสนามากกว่า เพราะไม่ได้มีศรัทธาหรือผูกพันกับศาสนาหรือลัทธิ นิกายใด ๆ กล่าวคือแทนที่จะเรียนรู้หรือฝึกฝนตนอยู่กับศาสนาหรือสายใดสายหนึ่งเป็นเวลานาน ๆ

เพื่อให้บังเกิดผลที่ลึกซึ้งแก่ตน กลับ "สัมผัส" กับศาสนาหรือสายปฏิบัติเพียงชั่วเวลาสั้น ๆ เหมือนกับ ต้องการลองลิ้มชิมรสยิ่งกว่าจะทำไปด้วยศรัทธา และเพราะต้องการลองลิ้มโดยไม่คิดปักใจหรือผูกพัน กับศาสนาใดเลย จึงเข้าหาหลายศาสนาหลายนิกายสายปฏิบัติไปพร้อม ๆ กัน คนที่เข้าหาศาสนาในแง่ นี้จึงสามารถละทิ้งศาสนาและสายปฏิบัติได้ง่าย ๆ ไม่ต่างจากการทิ้งเสื้อผ้าที่เบื่อแล้วทิ้ง ๆ ที่ยังไม่ได้ใช้ ประโยชน์มากเท่าไร ในแง่นี้แม้จะ "นับถือ" หลายนิกายหลายสายปฏิบัติที่เป็นพุทธศาสนาเหมือนกันก็ ยังมีคุณภาพแตกต่างจากชาวบ้านที่ถือพุทธผี พราหมณ์ด้วยศรัทธาในฐานะที่เป็นศาสนาเดียวกันหรือ เกี่ยวเนื่องกัน

อย่างไรก็ตามหากพิจารณาอย่างใกล้ชิดก็จะพบว่า การเข้าหาหลาย ๆ ศาสดาดังกล่าว มักจะเป็น การดึงเอาบางแง่บางด้านของศาสนามาใช้กับตัว หรือเลือกเกี่ยวข้องกับบางแง่บางด้านของศาสนาเท่า ที่ถูกกับจิตนิสัยหรือสนองความต้องการของตน แต่ละส่วนแต่ละเสี้ยวของศาสนาหรือลัทธิในกายเมื่อ เอามารวมกันก็ทำให้เกิดการนับถือศาสนาแบบ "พันทาง" ได้

การรับเอาศาสนาหลายนิกายหลายแบบผสมปนเปกันนี้ น่าสังเกตว่าคล้ายคลึงกับ พฤติกรรมของคนเป็นอันมากที่บริโภคสินค้าหลายแบบหลายแนวไปพร้อมกัน เช่น ฟังทั้งเพลงป๊อป เพลงแจ๊ซ เพลงคลาสสิกและเพลงไทย ทั้ง ๆ ที่แต่ก่อนเพลงเหล่านี้จะเป็นสินค้าสำหรับ"ลูกค้า"เฉพาะ กลุ่ม กางเกงยีน กางเกงแพร กางเกงขาก๊วย เป็นของที่บริโภคโดยคน ๆ เดียวกัน มิใช่สำหรับคนต่าง กลุ่มต่างอาชีพอีกต่อไป หลายคนอยู่บ้านเรือนไทย แต่กินอาหารเช้าแบบอเมริกัน ขณะนั่งรถก็ฟังเพลง แจ๊ซ ที่ทำงานจัดผังตามหลักฮวงจุ้ย กลับบ้านก็ฟังเพลงคลาสสิก ว่าง ๆ ก็สองพระเครื่อง รสนิยมซึ่ง เคยจำกัดวงอยู่เฉพาะคนบางกลุ่ม บางเชื้อชาติ บางฐานะ ปัจจุบันได้ผสมปนเปอยู่ในตัวคนเดียวกันได้ ไม่ยาก ความผสมปนเปกันแบบนี้ยังเห็นได้จากศิลปะสมัยใหม่ ที่มีลักษณะ "ตัดปะ" (collage) คือเอา ภาพต่าง ๆ ที่หลากหลายแตกต่างกันและอยู่ในคนละบริบท มารวมกันอยู่ในภาพเดียวกัน (อย่างภาพ โฆษณาAmazing Thailand) ถ้าภาพและการบริโภคอย่างนี้ถือว่าเป็นสัญลักษณ์ของยุคโพสต์โมเดิร์น การนับถือพุทธศาสนาของคนไทยก็เป็นสัญญาณอย่างหนึ่งของการมาแห่งยุคดังกล่าว

พุทธศาสนาในฐานะเครื่องหมายแสดงตัวตน

การรับเอาพุทธศาสนามาอย่างผสมปนเปและไม่ผูกพันกับอันใดอันหนึ่งนั้น อาจเป็นเพราะหวังพึ่ง พาสังศักดิ์สิทธิ์ในแต่ละสายแต่ละสำนัก ยิ่งกว่าที่จะนำแนวคำสอนของสำนักต่าง ๆ มาประพฤติ ปฏิบัติ แต่แรงจูงใจอีกอย่างหนึ่งซึ่งจะมีอิทธิพลมากขึ้นเรื่อย ๆ คือความต้องการ "ประสบการณ์" ประสบการณ์ กำลังเป็นสิ่งที่ผู้คนอยากสัมผัสและ "ครอบครอง" ด้วยเหตุนี้การท่องเที่ยวจึงเป็นกิจกรรมที่โดดเด่นมาก ในยุคนี้ และทำให้ธุรกิจด้านนี้เติบโตอย่างรวดเร็ว นอกจากประสบการณ์ในป่าลึกและเขาสูงทุรกันดาร แล้ว ประสบการณ์ทางศาสนา โดยเฉพาะประสบการณ์ในทางจิตวิญญาณ เป็นสิ่งหนึ่งที่ดูลึกกลับทำ ทายและน่าสัมผัส ด้วยเหตุนี้หลายสายปฏิบัติที่มีการสอนสมาธิภาวนา จึงดึงดูดคนกลุ่มนี้ได้มาก ส่วน

นิกายหรือกลุ่มศาสนาใหม่ ๆ ที่เกิดขึ้นก็มักมีประสบการณ์ทางจิตวิญญาณ (หรือการได้สัมผัสกับพลังลึกลับในจักรวาล) เป็น "จุดขาย" ด้วย

มีแรงจูงใจอีกอย่างหนึ่งที่จะดึงดูดคนเข้าหาพุทธศาสนามากขึ้นก็คือ ความต้องการยืนยันตัวตนหรือแสดงอัตลักษณ์เฉพาะตัว ความต้องการยืนยันหรือแสดงตัวตนว่าเป็นชาวพุทธนี้อาจเกิดขึ้นพร้อมกับความต้องการยืนยันตัวตนว่าเป็นคนไทยก็ได้ ความต้องการดังกล่าวเป็นผลจากกระแสโลกาภิวัตน์ ซึ่งทำให้คนไทยเป็นอันมากโอนเอียงไปกับวัฒนธรรมตะวันตก จนเกิดความรู้สึกแปลกแยกหรือห่างเหินจากความเป็นไทย ในส่วนลึกของคนจำนวนมากแม้จะชื่นชมกับวัฒนธรรมตะวันตก แต่ก็มีความวิตกกังวลกับความเป็นไทยที่กำลังจะเลือนหายไปจากตน (เกษียร: ๑๐๑) จึงปรารถนาที่จะรักษาอัตลักษณ์ส่วนนี้เอาไว้ และแน่นอนว่าสำหรับคนไทยเป็นอันมากการแสดงและรักษาความเป็นไทย ก็หมายถึงแสดงและรักษาความเป็นพุทธไว้ด้วย ตัวอย่างหนึ่งที่เกษียรยกมาคือ อังคณา ทิมดี นางแบบนักร้องสาว ซึ่งแม้จะยอมรับว่าตนเองชอบแต่งตัว “เปรี้ยวสุดฤทธิ์สุดเดช” แต่ก็ยืนยันว่าตนเป็นคนเคร่งครัดในขนบธรรมเนียมประเพณีไทยอย่างยิ่ง เช่น สวดมนต์ก่อนนอน ชอบทำบุญเป็นประจำและเพื่อยืนยันอีกว่าตน“เป็นสาวหัวโบราณ ชอบอนุรักษ์ความเป็นไทย” อังคณากล่าวว่า อยากจะบวชชีพรหมณ์เช่นเดียวกัน ปักสรา ชูदानุพงษ์ กับมนฤดี ยมาภัย ซึ่งปกติชอบเดินทางไปท่องเที่ยวในยุโรปและอเมริกาก็ให้สัมภาษณ์ว่า ในวันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ แม้จะเป็นวันวาเลนไทน์ แต่เนื่องจากตรงกับวันมาฆบูชา (๒๕๓๘) จึงงดเที่ยวอิตาลี แต่จะนั่งขบวนแห่ขบวนถือศีลที่วัดหนึ่งคืน และทำบุญซื้อตู้พระไตรปิฎกถวายวัดที่จังหวัดกาฬสินธุ์แทน (เกษียร: ๑๐๓-๑๐๕)

เป็นไปได้มากกว่าเมื่อกระแสโลกาภิวัตน์รุนแรงมากขึ้น คนเป็นจำนวนมากจะโยนหาความเป็นไทยมากขึ้น และดังนั้นจึงพยายามรักษาและแสดงความเป็นไทยมากกว่าแต่ก่อน ส่วนหนึ่งก็ด้วยการเข้าหาพุทธศาสนามากขึ้น จะว่าไปแล้วความสำเร็จส่วนหนึ่งของวัดพระธรรมกายและสันติอโศก อยู่ตรงที่นอกจากจะตอบสนองความต้องการของคนที่ยากเป็นชาวพุทธที่ใฝ่ในการทำบุญ รักษาศีล และทำสมาธิภาวนาแล้ว ทั้ง ๒ สำนักยังตอบสนองความต้องการของคนที่ยากเป็นไทยหรือยืนยันความเป็นไทยของตน ทั้งนี้โดยการใช้สัญลักษณ์ที่แสดงความเป็นไทย เช่น เครื่องแต่งกายไทย มารยาทแบบไทย รวมทั้งการจัดงานพิธีในวันสำคัญของชาติ อาทิ วันเฉลิมพระชนมพรรษา

อย่างไรก็ตามพึงสังเกตว่า ไม่ว่าความเป็นไทยหรือความเป็นพุทธ คนเป็นอันมากจะแสดงอัตลักษณ์ดังกล่าวโดยอาศัยรูปแบบ พิธีกรรม หรือข้อวัตรปฏิบัติที่เห็นได้ชัดเจน เช่น แต่งชุดไทย กินอาหารไทย ใส่บาตร บวชชีพรหมณ์ และมักจะเป็นการกระทำเป็นครั้งคราว ความเป็นไทยหรือความเป็นพุทธในทัศนะของคนเหล่านี้มิใช่วิถีชีวิตที่กลมกลืนไปกับวิถีคิดและจุดหมายในชีวิต หากเป็นเพียงการ “สวมใส่” เป็นครั้งคราวเพื่อยืนยันความเป็นตนเอง หรืออย่างมากก็เป็นเพียงส่วนหนึ่งของ “ไลฟ์สไตล์” ที่เข้ามาประกอบหรือเสริมรูปแบบการใช้ชีวิตและรสนิยมการบริโภคเพื่อแสดงปัจเจกภาพส่วนบุคคล

การ “นับถือ” พุทธศาสนาในแง่นี้จึงไม่ต่างจากการสวมใส่เสื้อผ้าในฐานะเครื่องประดับ หรือแม้จะมีการปฏิบัติอย่างต่อเนื่องจนเป็นไลฟ์สไตล์หรือรูปแบบการใช้ชีวิต แต่ก็ยังเป็นเรื่องของการแสดงตัวตนมากกว่าที่จะเป็นการฝึกฝนอบรมตนเพื่อเปลี่ยนแปลงในทางจิตวิญญาณ อันเป็นจุดหมายแท้จริงของพุทธศาสนา อย่างไรก็ตามการเข้าหาพุทธศาสนาในลักษณะนี้เราจะเห็นได้มากขึ้น โดยเฉพาะในหมู่วัยรุ่นชั้นกลางหรือคนที่สัมผัสกับกระแสโลกาภิวัตน์มาก ๆ

บริโภคนิยมพุทธศาสนา

ไม่ว่าจะเข้าหาพุทธศาสนาเพราะต้องการประสบการณ์ หรือเพื่อแสดงออกซึ่งตัวตนที่พึงปรารถนา หรือในฐานะที่เป็นการแสดงออกซึ่งรูปแบบการใช้ชีวิตหรือไลฟ์สไตล์ ก็ล้วนเป็นการกระทำที่ไม่ต่างจากการบริโภคนิยมเลย

จากที่กล่าวมาแต่ต้น พูดได้ว่า การบริโภคนิยมมีแนวโน้มที่แพร่หลายมากขึ้น ผู้คนเป็นจำนวนมากจะเข้าหาศาสนาด้วยอาการเดียวกับ การจับจ่ายซื้อหาและบริโภคนิยม กล่าวคือ มีอิสระเสรีในการเลือกวิถีปฏิบัติและสายปฏิบัติตามใจปรารถนา และเลือกมาลองหลาย ๆ อย่างในเวลาเดียวกัน (เหมือนการซื้อสินค้าหลาย ๆ ยี่ห้อมาทดลองใช้ดู) หรือไม่ก็เลือกเฉพาะส่วนเฉพาะด้านที่ถูกใจตัวเอง (เหมือนเลือกฟังเฉพาะบางเพลงในอัลบั้มที่ต้องกับรสนิยมของตน) ทั้งนี้โดยไม่มีความศรัทธาผูกพันกับวิถีปฏิบัติหรือสายปฏิบัติใด ๆ ดังนั้นจึงมีแนวโน้มที่จะอยู่กับสำนักหรือสายปฏิบัติหนึ่ง ๆ ไม่ได้นาน สามารถจะละทิ้งหรือเลิกได้ง่าย ๆ หากไม่ถูกใจหรือเกิดผลไม่ทันใจ

สำหรับคนที่ต้องการประสบการณ์ทางจิตวิญญาณจากศาสนา จะคาดหวังผลภายในเวลาอันรวดเร็ว (เหมือนกาแฟสำเร็จรูป) ดังนั้นจึงไม่ยอมอดทนรอคอย และไม่นิยมลงมือลงแรงหรือทุ่มตัวกับการปฏิบัติ แต่ยินดีที่จะจ่ายเงินมากกว่า ดังนั้นสำนักหรือวิถีปฏิบัติใดที่เรียกร้องเงินมากกว่าเรียกร้องการปฏิบัติจะได้รับความนิยมมาก เงินเป็นปัจจัยสำคัญสำหรับการบริโภคนิยมขั้นสูง ผู้คนก็คาดหวังเงินเป็นปัจจัยสำคัญในการบรรลุผลทางศาสนาชั้นนั้น

เราซื้อสินค้าเพื่อสนองความต้องการของตนฉันใด คนเป็นอันมากก็จะเลือกศาสนาหรือวิถีปฏิบัติที่สนองอัตตาของตนฉันใด หากได้นับถือเพื่อลดละกิเลสหรือขัดเกลาตัวตนไม่ ศาสนาที่ให้ความหวังว่าจะประสบความสำเร็จหรือความสุขในโลกนี้ก็จะเป็นที่นิยม และถ้าให้ความหวังว่าจะให้ทั้งเงินและสวรรค์ด้วย ก็จะมีคนขึ้นมากกว่าเดิม ในทำนองเดียวกันศาสนาหรือวิถีปฏิบัติที่มีรูปแบบชัดเจนสามารถบ่งบอกตัวตนหรือเสริมสร้างภาพลักษณ์ของบุคคลได้ ก็จะมีคนเข้าหามาก พร้อมกันนั้นผู้คนจะเลือกรับส่วนที่มีรูปแบบชัดเจนและทำได้ง่ายเพื่อมาเสริมสร้างตัวตนของตน โดยทิ้งส่วนที่เป็นเนื้อหาคำสอนนามธรรมหรือปฏิบัติได้ยาก ยกเว้นคำสอนที่สนองพื้นจิตหรือทัศนคติส่วนตัว รูปแบบที่ว่ามิได้หมายถึงพิธีกรรม สัญลักษณ์ทางศาสนา หรือเครื่องแต่งกายเท่านั้น หากรวมถึงข้อวัตรหรือศีล วัตร

นิกายที่มีระบบศีลวินัยหรือแบบแผนจริยธรรมที่ชัดเจน เข้าใจง่าย ไม่ต้องใช้ความคิดมาก และทำได้ไม่ยาก ก็จะแพร่หลายได้รวดเร็ว เช่นวัดพระธรรมกาย และสำนักกวนอิม

เสรีภาพในการบริโภคนาสดังที่กล่าวมา อาจเป็นเรื่องยากในสมัยก่อน แต่ปัจจุบันทำได้ง่ายขึ้นหนึ่งก็เพราะใน"ตลาด"มีศาสนานานาชนิดให้เลือกมากมาย อีกทั้งศาสนาก็เป็นเรื่องส่วนบุคคลมากขึ้น ไม่ใช่เรื่องที่ถูกกำหนดตั้งแต่เกิดโดยพ่อแม่ ชุมชน หรือขึ้นอยู่กับเชื้อชาติ ภูมิลำเนา สถานะ หรือชนชั้นอีกต่อไป การเข้าหาศาสนาด้วยท่าทีที่บริโภคนี้ก็ทำให้ศาสนากลายเป็นสินค้าอย่างแพร่หลาย พุทธพาณิชย์เวลานี้ไม่ได้จำกัดอยู่ที่การซื้อขายวัตถุมงคลหรือเครื่องรางของขลังเท่านั้น แม้แต่สมาธิและพิธีกรรมต่าง ๆ เช่นสวดภาณยักษ์ สะเดาะเคราะห์ เป็นต้น นับวันจะกลายเป็นสินค้าที่ต้องแลกเปลี่ยนกันด้วยเงินมากขึ้นด้วยเช่นกัน

ศาสนาของปัจเจกบุคคล

ปรากฏการณ์ดังกล่าวข้างต้นบ่งชี้ถึงความเปลี่ยนแปลงในเชิงพัฒนาการของพุทธศาสนาในไทย จากเดิมซึ่งเป็นศาสนาของชุมชนแล้วกลายมาเป็นศาสนาของรัฐนั้น บัดนี้พุทธศาสนากำลังเคลื่อนไปสู่การเป็นศาสนาของปัจเจกบุคคลยิ่งขึ้นทุกที

ในอดีตพุทธศาสนาในไทยมีรากฐานอยู่ที่ชุมชน แม้ว่าพระมหากษัตริย์จะมีบทบาทในการอุปถัมภ์พระศาสนามาช้านาน แต่การอุปถัมภ์ของพระองค์ ไม่ว่าจะเป็นด้านปัจจัย ๔ หรือการศึกษา รวมทั้งพระราชอำนาจในการควบคุมดูแลพระธรรมวินัย มักมีผลจำกัดอยู่เฉพาะในเขตราชธานีและตามหัวเมืองที่สำคัญ กิจกรรมด้านพระศาสนาในขอบเขตพระราชสีมากล่าวได้ว่าส่วนใหญ่แล้วอยู่ได้เพราะชาวบ้านและชุมชน ในราชธานี วัดหลวงเป็นอันมากต้องอาศัยการอุปถัมภ์ของพระเจ้าแผ่นดินและเจ้านาย แต่พ้นไปจากนั้นแล้ววัดต่าง ๆ ล้วนอยู่ได้ด้วยการสนับสนุนของชุมชน สาเหตุสำคัญก็เพราะถือกันว่าวัดเป็นของชุมชน ชุมชนจึงมีส่วนร่วมในกิจการของวัดและความเป็นอยู่ของพระสงฆ์มาก สมณศักดิ์ที่พระได้รับ ก็เป็นสิ่งที่ชุมชนมอบให้ หาใช่มาจากส่วนกลางไม่ ในทำนองเดียวกันคนที่จะเป็นอุปัชฌาย์ได้ก็อยู่ที่ชุมชนว่าจะให้ความเคารพนับถือหรือไม่ พระที่มีพรรษาเกิน ๑๐ แต่มีอาจารย์วัตรไม่เหมาะสมหรือยังเป็นครูบาอาจารย์ไม่ได้ ชาวบ้านก็ไม่เอากลุมมาให้บวช กล่าวอีกนัยหนึ่ง อุปัชฌาย์ก็ถูกแต่งตั้งโดยชุมชนด้วยเช่นกัน

เป็นเพราะความสัมพันธ์อันใกล้ชิดระหว่างวัดกับชุมชน วัดจึงกลมกลืนสอดคล้องกับวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชุมชนมาก ซึ่งไม่ได้หมายความว่าวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์มีความกลมกลืนกับประเพณีท้องถิ่นของชุมชนเท่านั้น หากยังรวมถึงการที่พระสงฆ์สามารถเกี่ยวเนื่องในด้านข้อธรรมคำสอนได้อย่างเหมาะสมกับชุมชน ตลอดจนสนองประโยชน์ด้านอื่นด้วยในฐานะเป็นผู้นำชุมชน

ในด้านการปกครองสงฆ์ก็เช่นกัน เป็นเรื่องของพระสงฆ์แต่ละวัดแต่ละท้องถิ่นดูแลรับผิดชอบกันเอง(โดยชุมชนควบคุมดูแลอีกชั้นหนึ่ง) ไม่มีหน่วยงานกลางใดหรือคณะสงฆ์จากส่วนกลางมากำหนด

หรือบัญชา(แม้จะมีตำแหน่งสังฆราชก็ตาม แต่ก็ไม่ได้มีอำนาจเลยกำหนดวัดของท่านไปไกลเท่าใดนัก) เว้นแต่กรณีที่วัดแตกสาขากออกไปหรือพระมีการรวมกลุ่มกันเป็น "นิกาย" เนื่องจากบวชเรียนกับครูบาอาจารย์คนเดียวกันหรือบวชแปลงจากที่เดียวกัน การปกครองภายในกลุ่มหรือนิกายอาจทำให้ต้องมีการดูแลข้ามวัด แต่ก็ยังอยู่ในอาณาบริเวณที่ไม่กว้างใหญ่นัก ถือได้ว่าเป็นกิจการระดับท้องถิ่นอยู่

ความที่ชุมชนเป็นปัจจัยสำคัญในการกำหนดความเป็นไปทางด้านศาสนา พุทธศาสนาในอดีตของไทยจึงมีลักษณะที่สอดคล้องและเกื้อกูลชุมชนมาก ถือว่าเป็นพุทธศาสนาที่มีวัดหรือชุมชนเป็นศูนย์กลางก็ได้ แต่สภาพดังกล่าวได้เปลี่ยนไปเมื่อมีการปฏิรูปคณะสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ ๕ นโยบายสร้างรัฐชาติทำให้พุทธศาสนาเปลี่ยนมาเป็นศาสนาของชาติ นอกจากจะมีแบบแผนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันโดยถูกกำหนดจากส่วนกลาง มีการจัดจารีตประเพณีท้องถิ่นที่ไม่สอดคล้องกับจารีตจากส่วนกลาง (วิทยาศาสตร์ เหตุผลนิยม และธรรมเนียมราชสำนัก) คณะสงฆ์ก็ถูกรวมศูนย์อยู่ที่กรุงเทพฯ พระถูกดึงให้มาขึ้นกับส่วนกลางแทนที่จะขึ้นกับชุมชนดังอดีต พระสงฆ์ของท้องถิ่นกลายเป็นพระสงฆ์ของชาติไปโดยมีมหาเถรสมาคมดูแลกำกับ การให้สมณศักดิ์ แต่งตั้งอุปัชฌาย์ กำหนดสถานะความเป็นวัด ฯลฯ กลายเป็นเรื่องของส่วนกลางโดยสัมพันธ์กับรัฐอย่างใกล้ชิด บทบาทของพระถูกหันเหให้มาสนองต่อนโยบายของรัฐเป็นหลักโดยมีสมณศักดิ์เป็นรางวัล ไม่เพียงแต่สถาบันสงฆ์เท่านั้น แม้แต่หลักธรรมคำสอนทางพุทธศาสนาก็ถูกตีความใหม่หรือลดทอนให้เป็นประโยชน์แก่ชาติ พุทธศาสนากับความมั่นคงแห่งชาติกลายเป็นเรื่องที่แยกจากกันไม่ออก ความเคลื่อนไหวในทางศาสนา หากผิดไปจากแบบแผนที่รัฐเห็นชอบ และยิ่งท้าทายอำนาจรัฐด้วยแล้ว ถือเป็นภัยต่อประเทศชาติเลยทีเดียว

แต่สภาพดังกล่าวกำลังเปลี่ยนไป พุทธศาสนากำลังหลุดจากการควบคุมกำกับของรัฐและคณะสงฆ์ส่วนกลางไปอยู่ในมือของประชาชนแทน ขณะที่พุทธศาสนาแบบทางการถูกประชาชนตีตัวออกห่างเรื่อย ๆ พุทธศาสนาแบบที่สนองความต้องการส่วนบุคคลกลับเฟื่องฟูขึ้น การเกิดขึ้นของสำนักและสายปฏิบัติแนวใหม่สารพัดแบบไม่ได้เป็นเครื่องชี้ถึงความเสื่อมศรัทธาของประชาชนต่อพุทธศาสนาแบบทางการหรือแบบกระแสหลักเท่านั้น หากยังแสดงว่าผู้คนกำลังแสวงหาตลอดจนผสมผสานและ "ต่อเติมเสริมแต่ง" พุทธศาสนาแบบที่สอดคล้องกับตัวเองขึ้นมา อันที่จริงพฤติกรรมดังกล่าวไม่ใช่เรื่องแปลก คนทุกยุคทุกสมัยก็ทำเช่นนั้นมาแล้วทั้งนั้น (ถ้าไม่สร้างเองก็ตีความใหม่ อย่าง "เจิ้งเหอ" ขุนนางจีนนักเดินเรือผู้ลือชื่อ ทั้ง ๆ ที่เป็นมุสลิมที่เคร่งครัด แต่คนจีนในไทยก็ยกให้กลายเป็นเทพในพุทธศาสนา นาม "เจ้าพ่อกง" (วรศักดิ์: ๖) หรือศาลหลักเมืองยโสธรซึ่งตั้งตาม "ลัทธิพิธี" ของราชการไทยก็ถูกคนจีนในจังหวัดนั้น "นิยามใหม่" ให้เป็นศาลเทพารักษ์ประจำเมืองที่ตนนับถือมาแต่ดั้งเดิม(นิธิ ๒๕๓๖ ข: ๖๙-๗๐) อย่างไรก็ตามในอดีตนั้นการสร้างหรือนิยามใหม่นี้เป็นสิ่งที่ชุมชนพร้อมใจกัน แต่ในปัจจุบันและอนาคต ตัวกำหนดสำคัญก็คือความต้องการส่วนบุคคลหรือแบบปัจเจกนิยม การแสวงหาและดึงพุทธศาสนาให้มาตอบสนองความต้องการส่วนบุคคลอันหลากหลายนั่นเอง ทำให้พุทธศาสนาเพิ่ม

ชีวิตความหลากหลายยิ่งขึ้น อันเป็นความหลากหลายที่ผิดกับในอดีต อย่างน้อยก็ตรงที่ว่าในอดีตพุทธศาสนาหลากหลายเพราะความแตกต่างของชุมชน มิใช่เพราะความแตกต่างของปัจเจกบุคคล

ปรากฏการณ์ที่ว่าการนับถือพุทธศาสนานับวันจะกลายเป็นเรื่องของปัจเจกบุคคลมากขึ้นทุกที มีข้อดีตรงที่ทำให้แต่ละคนสามารถเลือกได้มากขึ้นว่าจะปฏิบัติอย่างไรถึงจะเหมาะสมกับจริตนิสัยและเงื่อนไขของตนเองได้อย่างดีที่สุด ผู้คนมีเสรีภาพมากขึ้นที่จะเลือกรับพิธีกรรมตลอดจนสัญลักษณ์และคำสอนทางพุทธศาสนานิกายต่าง ๆ เพื่อนำมาฝึกฝนพัฒนาตนและแก้ปัญหาชีวิตของตน โดยไม่ต้องกลัวว่าจะแตกต่างจากคนอื่น อีกทั้งทำให้บุคคลไม่มีความจำเป็นต้องปฏิบัติตามให้เหมือนคนอื่นเพื่อจะได้เป็นที่ยอมรับของชุมชนดังแต่ก่อน แต่ในอีกด้านหนึ่งก็ทำให้พุทธศาสนาถูกตีความไปตามใจชอบได้ง่ายขึ้น และมีโอกาสมากขึ้นที่จะผิดเพี้ยนไปจากหลักการดั้งเดิม

ไม่ว่าจะเกิดผลด้านใดมากกว่ากัน ที่แน่นอนก็คือความต้องการแบบปัจเจกบุคคลนี้เองทำให้พุทธศาสนาถูก "ปลดปล่อย" ให้เป็นอิสระจากอาชีพ ฐานะเชื้อชาติ ชนชั้น ท้องถิ่น การศึกษา และสถานะทางสังคมเศรษฐกิจอื่น ๆ เป็นเหตุผลที่อธิบายว่าทำไมคนละแวกเดียวกัน ทั้งที่มีการศึกษาอาชีพและฐานะเศรษฐกิจคล้ายกันจึงนับถือสำนักที่มีวัตรปฏิบัติต่างกันอย่างมากมาย และทำไมในสำนักเดียวกันจึงมีคนหลายฐานะหลายอาชีพเข้ามาเป็นลูกศิษย์หรือ "ใช้บริการ" และเหตุผลเดียวกันก็เป็นคำตอบว่าทำไมหลายสำนักจึงมีความผสมปนเปในด้านความเชื่อและการปฏิบัติ เช่นเดียวกับที่หลายคน "บริโภคน" พุทธศาสนาหลายสำนักหลายลัทธินิกายพร้อม ๆ กัน และเพราะเหตุว่าเข้าหาพุทธศาสนาด้วยความต้องการแบบปัจเจกบุคคลนี้เอง การนับถือนั้นจึงเป็นไปแบบต่างคนต่างทำ ไม่สนใจที่จะเกี่ยวข้องกันมากนัก แม้จะมารวมอยู่ในสำนักหรือสถานที่เดียวกัน แต่เมื่อสำเร็จประโยชน์ของตน ก็แยกย้ายกลับไปอย่างที่ได้ชัดจากคนที่มาร่วมพิธีเสด็จพ่อ ร.๕

การที่พุทธศาสนาถูกปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับภูมิหลัง ธรรมเนียม สภาพจิตและความต้องการของผู้คนมากขึ้นเรื่อย ๆ ทำให้พุทธศาสนากำลังหลุดลอยจากอำนาจของรัฐหรือมหาเถรสมาคมยิ่งขึ้นไปทุกที รัฐไม่สามารถผูกขาดการตีความหรือนิยามศาสนาได้อีกต่อไป เพราะประชาชนก็สามารถที่จะทำเช่นนั้นได้ด้วย การที่รัฐและมหาเถรสมาคมไม่สามารถหยุดยั้งสันติโคได้ แม้จะอุปเหตไปจากคณะสงฆ์และใช้อำนาจรัฐจัดการก็ตาม เป็นตัวอย่างที่เด่นชัดว่านับวันเป็นไปได้ยากที่รัฐหรือมหาเถรสมาคมจะสามารถควบคุมพุทธศาสนาให้อยู่ในแบบแผนที่ต้องการ หรือทำให้เกิด "มาตรฐาน" เดียวกันนี้ก็เช่นเดียวกับกิจการอื่น ๆ ซึ่งนับวันจะสุดวิสัยที่รัฐจะใช้อำนาจควบคุมได้ ไม่ว่าในเรื่องการศึกษา วัฒนธรรม สื่อมวลชน แรงงานอพยพ หรือแม้แต่การกำหนดราคาสินค้าและค่าเล่าเรียน

พูดอีกนัยหนึ่ง พุทธศาสนากำลัง "ถูกปลดปล่อย" ให้เป็นอิสระจากรัฐ(และมหาเถรสมาคม) ซึ่งมีนัยต่อมาว่า พุทธศาสนากำลัง "ถูกปลดปล่อย" ให้เป็นอิสระจากความเป็นไทย อย่างน้อยก็ความเป็นไทยตามความนิยามของรัฐ นั่นก็หมายความว่า ความเป็นพุทธตามความเข้าใจของคนไทยจำนวนไม่น้อยอาจจะเปลี่ยนไป เช่น รู้สึกว่าตัวเองเป็นพุทธได้แม้จะไม่ทำบุญใส่บาตร เพราะถือนั่นเป็นส่วนวัฒนธรรม

ธรรมไทย คนที่อเมริกาไม่ใช่บาตร ก็ยังเป็นพุทธได้ หรือยิ่งกว่านั้นก็คือ เห็นว่าความเป็นพุทธนั้นอยู่ที่ใจ ไม่ต้องเกี่ยวข้องกับประเพณีพิธีกรรมหรือรูปแบบอะไรเลยก็ได้ (เพราะถือว่าพุทธศาสนาเป็นเรื่องของ หลักธรรมและการดำเนินชีวิตมากกว่า) ประเพณีพิธีกรรมนั้นมีหน้าที่ส่วนหนึ่งคือเชื่อมผู้คนเข้าด้วยกัน ดังนั้นเมื่อปฏิเสธประเพณีพิธีกรรมแล้ว ก็เท่ากับแยกตัวออกจากผู้คนมากขึ้น ทำให้พุทธศาสนากลาย เป็นศาสนาเฉพาะตัวยิ่งขึ้นไปอีก

เมื่อเชื่อว่าความเป็นพุทธไม่ได้หมายความว่าต้องเป็นไทยด้วย ในทำนองเดียวกันความเป็นไทยก็ ไม่ได้หมายความว่า เป็นพุทธ เพราะฉะนั้นเป็นไทยแต่ถือศาสนาอื่น ก็ไม่ใช่เรื่องที่ต้องตะขิดตะขวงใจอีกต่อไป ในประเด็นนี้สิ่งหนึ่งที่น่าสนใจก็คือลัทธิบริโศคนิยมมีบทบาทไม่น้อย ในการนิยามความเป็น ไทยขึ้นใหม่ นั่นคือก่อให้เกิดทัศนคติใหม่ว่าบุคคลสามารถเป็นไทยได้โดยไม่ต้องบริโศคนิคมคำไทย อย่างที่รัฐมักโฆษณาการออกหู กล่าวตามสำนวนของเกษียรก็คือ "การบริโศคถูกปลดปล่อยออกจากอัต ลักษณ์แห่งชาติของผู้บริโศค" แม้ทั้งตัวจะเต็มไปด้วยของนอก แต่เรายังรู้สึกเป็นไทยได้ในจิตวิญญาณ (เกษียร: ๙๘) ยิ่งกว่านั้นลัทธิบริโศคนิยมยังทำให้ความเป็นไทยเป็นเพียงทางเลือกหนึ่งของผู้บริโศค บุคคลสามารถแสวงหาตัวตนหรือภาพลักษณ์อย่างอื่นจากการบริโศคได้ โดยไม่จำเป็นต้องบริโศคเพื่อ สร้างความเป็นไทยให้แก่ตนเอง เพราะฉะนั้นจะบริโศคของนอกเพื่อสร้างภาพลักษณ์ให้ตนเองเป็นคน ทันสมัยมีรสนิยมหรู ก็ไม่ใช่เรื่องเสียหาย แม้จะไม่ได้ชื่อของไทยเพื่อแสดงความเป็นไทยเลยก็ตาม ปรากฏการณ์ดังกล่าว เกษียรเรียกว่า "การปลดปล่อยอัตลักษณ์ของผู้บริโศคให้หลุดจากกรอบความ เป็นชาติ" (เกษียร: ๑๐๑-๑๐๒) กล่าวอีกนัยหนึ่งรัฐกำลังถูกทุน (หรือบริโศคนิยม) แย่งชิงบทบาทในการ กำหนดสำนึกในตัวตนหรืออัตลักษณ์ของบุคคลไป

ถ้าโยงมาสู่ประเด็นเรื่องความเป็นพุทธ ปรากฏการณ์ที่เกษียรพูดถึงก็เป็นการสนับสนุนความเป็น ไปได้ที่คนไทยจำนวนไม่น้อยจะรู้สึกตัวเองว่าเป็นพุทธในจิตวิญญาณ แม้จะไม่ได้เกี่ยวข้องกับประเพณี พิธีกรรมใด ๆ หรือแม้จะปรนเปรอด้วยสิ่งเสพติดตลอดจนสุรายาเสพติด นั้นหมายความว่านิยามความเป็น พุทธกำลังจะเปลี่ยนไป หรือไม่ก็มีความหลากหลายมากขึ้น ซึ่งก็จะทำให้เกิดความสับสนมากขึ้นด้วยว่า ความเป็นพุทธนั้นอยู่ที่ไหน อยู่ที่วัฒนธรรม เช่นการแต่งกาย การร่วมงานสำคัญทางศาสนา อยู่กับการ ปฏิบัติ หรืออยู่ที่ความเชื่อ ด้วยเหตุนี้จึงมีแนวโน้มว่าความเป็นพุทธจะกลายเป็นสิ่งที่ไม่ชัดเจนหรือมี มาตรฐานตายตัว (เช่นเดียวกับที่กำลังเกิดกับความเป็นไทยในปัจจุบัน) อย่างไรก็ตาม ไม่ว่าความเป็น พุทธจะเป็นอย่างไร ก็เป็นเพียงทางเลือกหนึ่งที่คนจำนวนมากอาจปฏิเสธเพื่อแสวงหาภาพตัวตนแบบ อื่นที่ดูน่าสนใจกว่า

อภิธานศัพท์

พุทธศาสนาแบบปัจเจกบุคคลแม้เป็นแนวโน้มหลัก แต่ก็ไม่ใช่แนวโน้มเดียว ปรากฏการณ์ด้าน ตรงข้ามจะเกิดขึ้นเป็นปฏิกิริยาตอบโต้ นั่นคือพุทธศาสนาแบบมหาชน หรือพุทธศาสนาแบบที่ดึงดูดผู้คน

จำนวนมากเข้ามาเกาะกลุ่มหรืออยู่ในร่มเงาเดียวกัน ยังมีการนับถือศาสนาแบบเฉพาะตัว หรือนับถือในใจ ต่างคนต่างปฏิบัติ ไม่เกี่ยวข้องกันมากเท่าไร คนเป็นอันมากก็ยังรู้สึกโดดเดี่ยว เกิดความโหยหาต้องการเพื่อนหรือหมู่คณะ คนเหล่านี้เองที่จะถูกดึงดูดให้เข้าหาสำนักที่สามารถสนองความรู้สึกส่วนนี้ได้ ด้วยเหตุนี้จะมีบางสำนักบางลัทธิวินัยที่จะเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็วในด้านจำนวนผู้นับถือ

ในหลายประเทศ ปรากฏการณ์ ๒ ขั้วตรงข้ามเป็นสิ่งที่เห็นได้ไม่ยาก ขณะที่คนอเมริกาจำนวนไม่น้อยถือว่าศาสนาเป็นเรื่องเฉพาะตัว ไม่ยุ่งเกี่ยวกับคนอื่น ไม่เข้าโบสถ์ (หรือถึงเข้าก็ไม่ได้เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับใคร) ก็จะมีโบสถ์อีกมากมายที่สามารถดึงดูดสมาชิกได้เป็นแสนเป็นล้าน อย่างที่เรียกว่าอภิเมหาสำนักหรือ megachurch โบสถ์ดังกล่าวมีสถานะให้เทศน์เป็นของตัวเอง แต่แม้จะอาศัยสื่อมวลชนเป็นกลไกสำคัญในการแพร่ข่าวสารและข้อธรรมคำสอน แต่ก็มีการจัดองค์กรและกิจกรรมที่สร้างความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในหมู่สมาชิก สมาชิกต่างมีความสัมพันธ์กันโดยตรงหรือโดยผ่านสถาบัน ทำให้ผู้คนรู้สึกอบอุ่นและมีเพื่อนอย่างน้อยก็ในระดับท้องถิ่นของตัวที่เป็นสมาชิกโบสถ์เดียวกันในญี่ปุ่น นิิกายหรือองค์กรศาสนาใหม่ ๆ เช่น ริชโซโกเซโก โสกกากาโก ประสบความสำเร็จในการหาสมาชิกได้หลายล้านคนเพราะการสร้างความรู้สึกร่วมลงไปถึงระดับท้องถิ่นหรือละแวกบ้าน ปรากฏการณ์นี้มีได้เกิดแก่ประเทศอุตสาหกรรมเท่านั้น ในฟิลิปปินส์ เอลเซดได (El Shaddai) ซึ่งจัดว่าเป็นโบสถ์อย่างใหม่ของศาสนาคริสต์นิกายคาทอลิก สามารถดึงดูดคนนับแสนมาร่วมพิธีทางศาสนาทุกคืนวันเสาร์กลางกรุงมะนิลา ส่วนวินเนอร์สเชิร์ช (Winner's Church) ในไนจีเรีย มีสมาชิกร่วมฟังเทศน์ทุกวันอาทิตย์ คราวละไม่ต่ำกว่า ๕ หมื่นคน

ในเมืองไทย วัดพระธรรมกายเป็นตัวอย่างหนึ่งที่กำลังไปสู่จุดนั้น (หากไม่สะดุดขาตัวเองเสียก่อน) นอกจากจะให้ความสำคัญกับการจัดพิธีกรรมที่ดึงดูดคนมาร่วมงานได้หลายแสนคนพร้อมกัน โดยมีสถานที่และปัจจัยรองรับอย่างพร้อมมูลแล้ว ยังมีกลไกและเครือข่ายคือ "ศูนย์กัลยาณมิตรประจำจังหวัด" ในทุกจังหวัดทั่วประเทศ เพื่อเป็นสื่อกลางสำหรับสมาชิกธรรมกายในแต่ละจังหวัด และเพื่อเป็นสื่อกลางระหว่างวัดพระธรรมกายกับสมาชิกทั่วประเทศ นอกจากนั้นยังมีการจัดตั้งกลุ่มต่าง ๆ ในหมู่สมาชิกระบายไปทั่วประเทศ ซึ่งนอกจากจะชักชวนคนมาทำบุญและหาทุนให้วัดแล้ว ยังช่วยเหลือเกื้อกูลกันในเรื่องส่วนตัว ทั้งในด้านการเงินและการปรึกษาปัญหาชีวิต (อภิญา: ๔๔-๔๗) ขณะเดียวกันสำนักนี้ยังมีสื่อโทรทัศน์ วิทยุ หนังสือพิมพ์ นิตยสาร จดหมายข่าว ตลอดปี ยังไม่นับบุคลากรทั้งเจ้าหน้าที่และอาสาสมัครอีกนับพันคน เฉพาะพระภิกษุในวัดก็มีจำนวนมากที่สุดของประเทศ ทั้งในและนอกพรรษา (เกือบ ๖๐๐ รูป)

สันติอโศกหากจะคล้ายกับวัดพระธรรมกายก็ตรงที่สามารถสร้างความรู้สึกเป็นกลุ่มก้อนและตอบสนองความต้องการมีหมู่คณะหรือสังกัด แม้จะมีสมาชิกไม่มากเท่าวัดพระธรรมกาย แต่ก็เป็สำนักที่ใหญ่ มีเครือข่ายอยู่ในหลายจังหวัดทั่วประเทศ ทั้งในรูปพุทธสถานและหน่วยงานสมาชิก เช่น ชมรมมังสวิริติ ร้านบุญนิยม กองทัพนิตยนิธิ เป็นต้น

ความไร้เอกภาพของคณะสงฆ์ และความเสื่อมขององค์กรปกครอง

การที่พุทธศาสนา“แตก”ออกไปหลายแนวหลายสำนัก ไม่ใช่สิ่งพึงปรารถนาในสายตาของผู้มีอำนาจในคณะสงฆ์นับแต่มีการปฏิรูปคณะสงฆ์เป็นต้นมา แต่สภาพดังกล่าวสมัยหนึ่งก็พอจะยอมรับกันได้ ด้วยเหตุผลว่าความเชื่อและการปฏิบัติของหลายแนวหลายสำนักนั้นยังรวมลงได้กับหลักใหญ่คือพระธรรมวินัย แต่ในปัจจุบันเห็นได้ชัดว่า มีหลายสำนักที่คลาดเคลื่อนเบี่ยงเบนออกจากหลักดังกล่าว ไม่ว่าจะเป็นประเภทที่คลาดเคลื่อนจากพระธรรมวินัย (โดยหมกมุ่นอยู่กับไสยพาดิษย์หรือต้องอาบัติหนัก) หรือประเภททำพระธรรมวินัยให้คลาดเคลื่อน (เช่น วัดพระธรรมกาย สันติอโศก) แต่ส่วนใหญ่แล้วก็ยังลยนวนลยอยู่ใต้ภายใต้การปกครองของมหาเถรสมาคม ขณะที่ส่วนน้อยที่ถูกขจัดออกไปนั้นกว่าจะจัดการได้ก็ยากเย็นแสนเข็ญ เพราะความไม่ใส่ใจและไร้ประสิทธิภาพของผู้ปกครองคณะสงฆ์ทุกระดับนับแต่มหาเถรสมาคมลงมา มิใช่จะต้องเอ่ยถึงอาการ “ลูปหน้าปะจมูก” หรือการมีผลประโยชน์เกี่ยวข้องกับกรณีต่าง ๆ (เช่น นิกร ยันตระ ภาวนาพุทธ และธัมมชโย) โดยที่หลายกรณีก็ยังสามารถดำเนินการต่อไปได้เพียงแต่อยู่นอกสังฆานติเท่านั้น

ดังได้กล่าวแล้ว ความหลากหลายของพุทธศาสนานั้นเป็นสิ่งที่มีความยาวนานแล้วในอดีต การมีแบบแผนเป็นหนึ่งเดียวนั้นเป็นปรากฏการณ์ที่เพิ่งเกิดขึ้นได้ไม่ถึงร้อยปีและกลายเป็นอดีตไปแล้ว อย่างไรก็ตามในปัจจุบันความหลากหลายในทางแบบแผนความเชื่อและการปฏิบัติกำลังหวนกลับมาและจะเพิ่มพูนยิ่งขึ้นในอนาคต

อันความหลากหลายในทางศาสนานั้น โดยตัวมันเองแล้ว เป็นเรื่องที่ยากจะต้านทานหรือฝืนได้ เพราะสังคมที่ความสลับซับซ้อนและหลากหลายทุกขณะ ไม่ว่ามหาเถรสมาคมจะมีความเข้มแข็งเพียงใด ก็ไม่สามารถรักษาแบบแผนหนึ่งเดียวตายตัวของพุทธศาสนาเอาไว้ได้ ยิ่งไปกว่านั้นความหลากหลายทางศาสนาในตัวมันเองก็มีข้อเสียร้าย หากยังมีข้อดีคือทำให้เกิดความยืดหยุ่น สามารถปรับเปลี่ยนให้เข้ากับสถานการณ์และตอบสนองผู้คนที่มีภูมิหลังแตกต่างกันไปได้ แต่สิ่งที่น่าเป็นห่วงในเวลานี้ก็คือความหลากหลายที่เกิดขึ้นนั้นไม่เพียงแต่จะโน้มไปสู่ความผสมปนเปตามความปรารถนาส่วนบุคคลหรือสนองกิเลสส่วนตนเท่านั้น หากยังพุ่งออกไปในทางที่เบี่ยงเบนออกจากหลักพระธรรมวินัยยิ่งขึ้นทุกที สภาพดังกล่าวเป็นตัวพ้องถึงความอ่อนแอและความไร้ประสิทธิภาพของผู้ปกครองคณะสงฆ์อย่างไม้อาจปฏิเสธได้ ความอ่อนแอและความไร้ประสิทธิภาพที่ว่ำนี้นี้ไม่ได้หมายถึงการที่คณะสงฆ์ไม่ยอมหรือไม่สามารถใช้อำนาจที่มีจัดการกับผู้ที่กระทำการดังกล่าวเท่านั้น หากยังรวมไปถึงการไร้ความสามารถในการบริหารและจัดการเพื่อควบคุมกำกับความหลากหลายที่จะเกิดขึ้นตามวิสัยของโลกสังนิवासันนั้น ให้เป็นไปในทางที่พึงปรารถนา คืออำนวยการประโยชน์สุขแก่ผู้คนและสังคมอย่างสอดคล้องกับพระธรรมวินัย การกระทำดังกล่าวนี้ต้องอาศัยความเข้มแข็งในทางสติปัญญาเพื่อรู้เท่าทันโลกสังนิवासและกล้าที่จะปรับปรุงคณะสงฆ์เพื่อรับมือกับความเปลี่ยนแปลงที่จะเกิดขึ้น

แต่เพราะว่าผู้ปกครองคณะสงฆ์นับแต่มหาเถรสมาคมลงมาไม่แสดงความเข้มแข็งและประสิทธิภาพดังกล่าวให้ปรากฏ ความหลากหลายในคณะสงฆ์จึงเกิดขึ้นอย่างอิสระเสรี วัดและสำนักเป็นอันมากสอนและปฏิบัติตามใจชอบ เมื่อพบว่าพุทธศาสนาแบบทางการที่รับมาจากส่วนกลางไม่สามารถสื่อหรือดึงดูดศรัทธาได้ ก็หันมาให้ (หรือ "ขาย") บริการทางด้านไสยศาสตร์อย่างเต็มที่แทน ส่วนที่คิดค้นสรรหาวัตรปฏิบัติแบบแปลก ๆ เจืออิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์เพียงเพื่อให้คนมาขึ้นก็มีไม่น้อย การขายโชคขายความหวังในทางมั่งมีศรีสุขโดยอาศัยไสยศาสตร์แบบดิบ ๆ เป็นจุดขายผุดขึ้นมากมายในรูปแบบต่าง ๆ กล่าวอีกนัยหนึ่ง กระแสวัตถุนิยมและบริโภคนิยมกลายเป็นตัวผลักดันและกำกับความหลากหลายของพุทธศาสนาแทน

ความหลากหลายในทิศทางเช่นนี้ ไม่เพียงแต่จะทำลายแบบแผนหนึ่งเดียวของพุทธศาสนาในไทยเท่านั้น หากยังหมายถึงความไร้เอกภาพของพุทธศาสนา และความไร้ระเบียบภายในคณะสงฆ์ไทย สำนักที่เพิกเฉยแนวทางที่ผู้ปกครองคณะสงฆ์วางไว้กำลังมีมากขึ้น พระที่ปฏิเสธคำสั่งจากส่วนกลางกำลังเพิ่มขึ้นไม่หยุด อำนาจของมหาเถรสมาคมกำลังถูกท้าทายและไร้ผลในทางปฏิบัติยิ่งขึ้นทุกที หลายวัดหลายสำนักแม้จะไม่ถึงกับประกาศขัดอย่างสันติอโศก แต่ในทางปฏิบัติก็ตั้งตัวเป็นอิสระไม่ขึ้นกับมหาเถรสมาคมอย่างอ้อมอ้อม ซึ่งมิให้เห็นมากขึ้นแล้ว

ที่ผ่านมาคณะสงฆ์เข้าไปสนิทแนบแน่นกับรัฐเพื่อหวังความอุปถัมภ์ และความอุปถัมภ์อย่างหนึ่งที่ต้องการจากรัฐคือการช่วยให้เกิดเอกภาพภายในคณะสงฆ์ แต่จากเหตุการณ์ในช่วง ๓-๔ ทศวรรษก็เห็นแล้วว่า รัฐจะเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับเรื่องภายในคณะสงฆ์ก็ต่อเมื่อเป็นประโยชน์ต่อรัฐ หรือเพราะอำนาจรัฐถูกท้าทาย สมัยหนึ่งความเป็นเอกภาพของคณะสงฆ์และพุทธศาสนา เป็นปัจจัยสำคัญสำหรับการสร้างรัฐชาติเพื่อต่อต้านภัยจักรวรรดินิยม แต่มาถึงปัจจุบันเมื่อความมั่นคงของชาติถูกนิยามใหม่ ความหลากหลายในทางศาสนาไม่ถือเป็นภัยต่อรัฐแล้ว ผู้ปกครองสงฆ์จึงไม่อาจหวังให้รัฐยื่นมือเข้ามาจัดการกับความหลากหลายที่กำลังขยายตัวในคณะสงฆ์ หรือแม้แต่การจัดการกับวัดที่เมินเจยมหาเถรสมาคม ก็เป็นไปได้ยากตราบดีที่ไม่แสดงอาการท้าทายอย่างโจ่งแจ้ง หรือต้องอาบัติขั้นร้ายแรง กรณีธรรมกายเป็นตัวอย่างชัดเจนที่ชี้ว่า รัฐบาลไม่มีความสนใจที่จะแก้ปัญหาคณะสงฆ์วันเสียแต่จะถูกกระทั่งผลักดันจากสื่อมวลชนและประชาชนเท่านั้น

การที่รัฐมีแนวโน้มที่จะไม่เข้ามาช่วยผู้ปกครองสงฆ์จัดการกับพระที่ออกนอกแนว เป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้เชื่อว่า วัดหรือสำนักที่ตั้งตัวเป็นอิสระจากมหาเถรสมาคมอย่างเจียบ ๆ จะมีมากขึ้น แต่วัดเหล่านี้ไม่ว่าจะกลับไปขึ้นอยู่กัชุมชนดังแต่ก่อน ก็หาไม่ เพราะส่วนใหญ่ก็ไม่ได้อาศัยความสนับสนุนของชุมชนรอบวัดเป็นหลักอยู่แล้ว หากอาศัยการอุปถัมภ์จากญาติโยมภายนอก ซึ่งนับถือเจ้าอาวาสหรือเกจิอาจารย์เป็นรายบุคคล จะว่าไปแล้ว เป็นเพราะต้องการสนองตอบคนกลุ่มนี้ ซึ่งมักจะมีเงินและมาจากในเมือง วัดหรือสำนักเป็นอันมากจึงปรับความเชื่อและการปฏิบัติให้เข้ากับคนกลุ่มนี้ยิ่งกว่าที่จะ

คำนึงถึงชุมชนรอบข้าง และเพราะเหตุที่ชุมชนไม่ใช่ผู้อุปถัมภ์ที่สำคัญ วัดและสำนักเหล่านี้จึงเป็นอิสระจากการควบคุมของชุมชนด้วยเช่นกัน ทำให้สามารถทำตามใจชอบได้ง่ายขึ้นรวมทั้งการละเมิดพระวินัย

มีอีกหลายปัจจัยที่ทำให้ผู้ปกครองสงฆ์ไม่สามารถหยุดยั้งการขยายตัวของพระที่ออกนอกแนวได้อาทิเช่นโครงสร้างที่รวมศูนย์ยิ่งกว่าระบบราชการไทย ทำให้ขาดประสิทธิภาพในการแก้ไขปัญหา ปัจจุบันมีการพูดถึงประสิทธิภาพของมหาเถรสมาคมกันมากขึ้น แต่ประสิทธิภาพในการแก้ไขปัญหาจะเกิดขึ้นได้ต้องเริ่มต้นด้วยความมุ่งมั่นที่จะแก้ไขปัญหา ถ้าถามว่าผู้ปกครองคณะสงฆ์ใส่ใจกับปัญหานี้มากแค่ไหน คำตอบคือน้อยมาก ทำไมจึงเป็นเช่นนั้น มีคำอธิบายหลายอย่าง เช่นวิวัฒนาการของกรมการมหาเถรสมาคมซึ่งอยู่ในชั้นชราภาพแล้วเป็นส่วนใหญ่ ภารกิจประจำวันทั้งหมดไปกับงานธุรการและพิธีกรรม เช่นเปิดป้าย ผังภูมิมิต อีกทั้งภูมิหลังที่ทำให้เห็นปัญหาอื่นสำคัญกว่า (หลายท่านกังวลว่าเพียงแค่การรักษาระบบการศึกษาพระปริยัติธรรมเอาไว้ให้ได้เท่าเดิมก็เป็นงานที่หนักหนาอย่างยิ่งแล้ว) แต่ที่สำคัญยิ่งกว่าปัจจัยส่วนบุคคลก็คือ โครงสร้างคณะสงฆ์ที่ทำให้ผู้ปกครองสงฆ์ทุกระดับเห็นห่างจากสภาพความเป็นจริงที่กำลังเกิดขึ้น การที่คณะสงฆ์พึ่งความอุปถัมภ์จากรัฐมากเกินไป ทำให้เห็นห่างจากสังคม สำหรับวัดในระดับหมู่บ้าน การร่วมมือและสนองตอบนโยบายของรัฐตั้งแต่ระดับอำเภอขึ้นไป หมายถึงการที่วัดจะได้รับความช่วยเหลือจากเจ้าหน้าที่รัฐในกิจการต่าง ๆ ของวัดเพื่อเป็นโอกาสในการเสนอขอเลื่อนสมณศักดิ์

ความสัมพันธ์ในลักษณะนี้ได้รับการตอกย้ำด้วยระบบรวมศูนย์ที่ทุกอย่างกำหนดจากส่วนกลาง โดยมีสมณศักดิ์และตำแหน่งบริหารเป็นรางวัล ดังนั้นพระสงฆ์ตั้งแต่ระดับเจ้าอาวาสขึ้นไปจึงมักจะใส่ใจกับนโยบายจากผู้ปกครองระดับบนยิ่งกว่าจะคำนึงถึงความเป็นไปในหมู่บ้าน การสร้างโบสถ์และการจัดกิจกรรมใหญ่โตในวันสำคัญทางศาสนา(และของราชการ)กลายเป็นเรื่องสำคัญกว่าการแก้ปัญหาเด็กติดยาบ้าหรือหมกมุ่นอบายมุข หรือการจัดการกับพระเณรที่ย่อยหย่อนในพระวินัย ทั้งนี้เพราะสมณศักดิ์และการยอมรับจากเมืองบนอยู่ที่งาน ๒ อย่างแรกมากกว่า การสนองงานตามระบบราชการทั้งของรัฐและคณะสงฆ์ ทำให้หลุดลอยหรือไม่รับรู้สภาพปัญหาที่กำลังเกิดขึ้นในทุกระดับของสังคม ซึ่งรวมถึงความวิปโลงศ์คลาดเคลื่อนของสำนักต่าง ๆ ที่มีอยู่มากมาย

ถ้าฟังความไร้ประสิทธิภาพกันนับว่าเป็นปัญหาหนักแล้ว ที่ร้ายกว่านั้นก็คือ ระบบรวมศูนย์ยังบั่นทอนความบริสุทธิ์ยุติธรรมของผู้ปกครองสงฆ์เองด้วยในที่สุด เพราะในเมื่ออำนาจในการให้คุณให้โทษมารวมอยู่ที่ส่วนกลาง อีกทั้งไม่มีกระบวนการที่ช่วยให้การตัดสินใจวินิจฉัยของมหาเถรสมาคมเป็นไปอย่างโปร่งใสชนิดที่บุคคลภายนอกสามารถตรวจสอบได้ ดังนั้นจึงส่งเสริมให้มีการวิ่งเต้นกับผู้มีอำนาจคือกรรมการมหาเถรสมาคม ไม่ว่าโดยอาศัยเครือข่ายความสัมพันธ์ส่วนตัว (เช่น อยู่วัดเดียวกัน มีอุปสัมปทาเดียวกัน หรือเป็นคนจังหวัดเดียวกัน) หรือโดยแลกเปลี่ยนกับผลประโยชน์ สิ่งที่เกิดขึ้นตามมาก็คือระบบเส้นสาย ซึ่งนับวันจะลงรากลึกและกลายเป็นปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการบริหารงานคณะสงฆ์ยิ่งกว่าระบบคุณธรรมหรือพระธรรมวินัย ระบบดังกล่าวทำให้พระสงฆ์ในท้องถิ่นที่มีสายสัมพันธ์กับผู้ปก